

מרחב, חברה וקהילה המבנה המרחבי של האוכלוסייה החרדית בישראל בעידן של שינויים

בעשורים האחרונים עוברים על החברה החרדית בישראל שינויים משמעותיים. מתוך שינויים אלו מתעצבים מודלים מרחביים חדשים במרחב החרדי. מאמר זה מציג שלושה מישורים של התפתחות המרחב החרדי לנוכח השינויים הללו. המישור הראשון מתמקד בהצגת הנחות המוצא בנוגע לתהליכים המרחביים שעברו על החברה החרדית במשך השנים ולקבוצות האוכלוסייה המזינות מרחבים אלו. מישור זה מתמקד במערך השיקולים ובתהליך קבלת ההחלטות בבחירת מקום המגורים בחברה החרדית, לצד הצגת מגמות השינוי ב"תפיסת המקום" של חברה זו. שינויים אלו נובעים מזליגתם של אורחות חיים וערכים מודרניים-מערביים לתוך האוכלוסייה החרדית. אלו מתחילים לטשטש יותר ויותר את הגבולות והקווים המנחים שהיו נהוגים עשרות שנים בחברה החרדית בכל הנוגע ליחסי הגומלין שבין מעמד-יחוס-תרבות-אתניות – הן אל מול "העולם החיצון" והן בתוך מרחב הקהילה המתבדלת – ובכך מייצרים מודלים מרחביים חדשים.

המישור השני מציג ובוחר את המודלים המרחביים הקיימים בתפוצת המרחב החרדי, את מודל הבסיס של תפוצת הקהילה החרדית, את היתרונות והחסרונות של הדגמים המרחביים המרכיבים אותו עבור החברה החרדית, וכן את המודלים המרחביים המאפיינים את האוכלוסייה החרדית המודרנית אל מול המודלים הוותיקים (ערים נבדלות הומוגניות ושכונות חרדיות הומוגניות בערים מעורבות). חלק זה גם נדרש לשאלה כיצד המודלים המרחביים המוצגים בו יכולים לתת מענה לא רק לצורכיהם של סוגי האוכלוסייה החרדית פנימה, אלא גם ליישוב החיכוך במערכת הקשרים המרחבית עם האוכלוסייה הכללית.

המישור השלישי עוסק בניתוח מיקום הקהילות החרדיות במרחב שבין פריפריה למרכז. המושג "מרכז-פריפריה" מתקיים גם הוא בשלושה רבדים שונים: בתוך מרחבה של עיר (בין השכונות החלשות בשוליה לשכונות החזקות בגלעינה); בניתוח מיקום הקהילה במרחב האזורי (בין יישובים "חלשים" מבחינה סוציו-אקונומית לבין יישובים "חזקים" באותו האזור); ובניתוח מרחב מדינת ישראל כולה – היכן יש למקם את הקהילות החרדיות על המודלים המרחביים החדשים המרכיבים אותן: בפריפריה המרוחקת

* ראש רשות המחקר ומרצה בכירה במחלקה לגאוגרפיה ולימודי סביבה במכללת אורנים, חוקרת בתוכנית "חרדים בישראל" במכון הישראלי לדמוקרטיה.

או במרכזה של המדינה, בקרבת הגלעין הכלכלי-חברתי-תרבותי של החברה הכללית או בקרבת גלעינה התרבותי של החברה החרדית. מאמר זה מסתכל על הסוגיה המרחבית מנקודת המבט הגאוגרפית-סוציולוגית ולא המשפטית, ומבוסס על סדרה של מחקרים כמותיים ואיכותניים שנערכו בחמש השנים האחרונות ואשר עסקו בשאלות הגאוגרפיות-מרחביות של הציבור החרדי.

מבוא. א. המישור הראשון – הנחת המוצא: קבוצות אוכלוסייה, העדפות ותהליכים מרחביים בחברה החרדית: 1. תפוצת האוכלוסייה החרדית – מאפיינים מרחביים; 2. עידן של שינויים – הפוטנציאל ליצירת מודלים מרחביים חדשים; 3. "תפיסת המקום" של החברה החרדית וביטוייה בהיררכיות המרחביות, המבנים המרחביים ויצירתם. ב. **המישור השני – הצגת המודלים המרחביים הקיימים לאוכלוסייה החרדית:** 1. מודלים מרחביים כ"טריטוריות מכוננות" לטיפולוגיית הזהויות החרדיות; 2. מודלים הומוגניים כ"עריסה מרחבית" לזהויות חרדיות המצויות בליבת המרחב החרדי; 3. מרחבי ביניים כ"עריסה מרחבית" לזהויות חרדיות מודרניות: מרחב "קו תפר" תרבותי וגאוגרפי בקצה עיר חרדית הומוגנית ובמרחב העיר הכללית. ג. **המישור השלישי – בחינת המודלים הקיימים למול סוגי האוכלוסייה והמיקום במרחב המדינה:** 1. מודלים מרחביים חרדיים ומיקומם בין מרכז לפריפריה במרחב הישראלי; 2. מודל מגורים לקבוצות החרדיות המודרניות. סיכום.

מבוא

מבט אל חברות שמרניות-מתבדלות מלמד על הצורך שלהן בקיום "טריטוריה מכוננת"¹. טריטוריה זו משמשת כעריסתן של מערכות הערכים, הסמלים, הטקסים, הנורמות והמרחקים החברתיים המאפיינים כל חברה וקהילה.² היא גם זו המסמנת את הגבול הפיזי והנורמטיבי בין הקהילה השמרנית-מתבדלת לבין העולם שמחוצה לה ובתוך גבולותיה. התגבשותה של "טריטוריה מכוננת" משמשת כר להתפתחותה של הזהות הקהילתית ובתוכה מערך של "מקומות" המהווים מוקדים חשובים בייצוג הזהות של הקהילה, חלקם ממוקמים בתוך הטריטוריה המכוננת וחלקם מצויים מחוצה לה. חלוקה טריטוריאלית של מרחב ליחידות נפרדות קשורה לדיכוטומיה של הטריטוריאליות – "שלנו" לעומת "שלהם" – ומושרשת עמוק בהתנסות האנושית כאמצעי להרחבת תחושת הערך, הנורמות,

1 Barbara B. Brown, *Territoriality*, in HANDBOOK OF ENVIRONMENTAL PSYCHOLOGY 505, 1 (Daniel Stokols & Irwin Altman eds., 1987) 510 (להלן: בראון "טריטוריאליות").

2 MANUEL CASTELLS, *THE URBAN QUESTION: A MARXIST APPROACH* (1977); DAVID HARVEY, *SOCIAL JUSTICE AND THE CITY* (1973).

השליטה ולכן גם תחושת הביטחון, הנוחיות והחמימות של קבוצות חברתיות בכלל וקבוצות שוליים בפרט.³

בחיי היום-יום של המציאות הגלובלית תהליך זה עשוי להפוך לשאלה של הישרדות עבור קהילות מיעוט, אשר עלולות לאבד את הביטחון ביכולתן לשמר את הזהויות שלהן בתוך המרחבים הפתוחים יותר. מורכבות זו נובעת משלושה מאפיינים של מרחבים גלובליים: העירוב של קהילות שונות במרחב חושף באופן אינטנסיבי את הפרטים למערכים מתחרים של משמעויות; הסתננות רחבה של המידע הגלובלי לזירות המקומיות; והקטוע של הפעילות בחיי היום-יום, הנעה במסלולים סביב יחידות טריטוריאליות נפרדות כמו דיוור, עבודה, קניות, ופנאי.⁴

הבנייה של דפוסי היבדלות מתרחשת במרחבים של חיי היום-יום כאמצעי ליצירת זהות קהילתית. בהתגבשות של קבוצות חברתיות מתבדלות נבנית זהות קולקטיבית אשר עלולה לשלוט על הזהויות האישיות של חברי הקהילה ולשלול את הזהויות הקהילתיות האלטרנטיביות. ברגע שמרחבים מתבדלים מזוהים במידה רבה עם מונחים אתניים או מונחים רלוונטיים אחרים, זהות הקהילה – כמו גם שלילת הזהויות האחרות – יכולה להיחשב כגורם מפתח בהבניית דפוסי היבדלות מרחביים-חברתיים. בו בזמן, בכוחם של דפוסי ההיבדלות לאכופ את הבניית הזהות הקהילתית כעליונה על זהויות אחרות.⁵

מערכת הקשרים בין "הטריטוריות המכוננות" מניבה למעשה את המיקום והמבנה המרחבי החברתי, התרבותי, האתני והמעמדי של קהילה.⁶ כמו במקרים אחרים של קהילות או קבוצות מיעוט, גם המקרה של החברה החרדית בישראל מבטא צורך בנגישות למשאבים חומריים וסמליים הממוקמים ב"טריטוריות המכוננות" לה.⁷ המאמר ידון בתהליכים שמתרחשים בעשורים האחרונים שבהם נבנים מודלים חדשים בארגונה המרחבי של החברה החרדית ותתי-קהילותיה על גבול "הטריטוריה המכוננת" ואף מחוצה לה.

הגאוגרפיה החברתית חושפת בפנינו נקודת קצה לניסוחה של תיאוריה אפשרית ביחס לחלוקה המרחבית החברתית, המעמדית והאתנית בחברה החרדית. התבוננות מתמשכת בארגון הגאוגרפי יכולה ללמד אותנו לא מעט על מערכות היחסים החברתיות-מרחביות אל מול "העולם החיצון" לקהילה (מרחב המדינה) ואל תוך הקהילה פנימה. מערכות יחסים אלו יוצרות את "מפת" התפוצה של הקהילה החרדית בישראל מקום המדינה ועד ימינו, ומעלות סימני שאלה בנוגע להתפתחות מרחב זה לנוכח השינויים המשמעותיים העוברים על החברה החרדית בעשורים האחרונים.

3 להרחבה ראו יצחק שניל "התבדלות מרחבית בחיי היום-יום: מודל מושגי" מרחבים 3, 23 (2003) (להלן: שניל "התבדלות מרחבית").

4 שם.

5 שם.

6 MANUEL CASTELLS, THE POWER OF IDENTITY: THE INFORMATION AGE: ECONOMY, SOCIETY AND CULTURE (1997); STEPHEN E. CORNELL & DOUGLAS HARTMANN, ETHNICITY AND RACE: MAKING IDENTITIES IN A CHANGING WORLD 81 (1998).

7 Oren Yiftachel, *Planning and Social Control: Exploring the Dark Side*, 12(4) J. PLANNING LITERATURE 395 (1998).

להלן אטען כי בעוד המרחב החרדי מתארגן על פי רוב באופן כיתתי אל מול "עולם החוץ", החילוני בעיניו, וביחס לעולם זה, הרי שבכל הנוגע למרחב הפנימי נוכל למצוא ארגון מעמדי, חברתי ואתני של החברה החרדית. המחקר בגאוגרפיה החרדית עד כה הציג את הגאוגרפיה ההיברליתית; זו הוסברה כתוצר של האופן שבו רואה הפרט החרדי את האידיאל שעל פיו צריכים להתנהל חייו, ועיקרו קיום אורח חיים דתי, אדוק ומחמיר הנדרש בהתאם לנהוג בקבוצה החרדית שאליה משתייך אותו פרט.⁸ במאמר זה אצא מנקודת המבט של הגאוגרפיה ההיברליתית אל עבר ניסוחה של גאוגרפיה אחרת במחקר החברה החרדית, כזו הנותנת מקום לא רק לשיקולי היברלות דתית אלא גם לשיקולי היברלות מעמדית (חברתית-כלכלית);⁹ היברלות אתנית התופסת מקום בולט בהבניה המרחבית של החברה החרדית בת זמננו;¹⁰ והצורך באי-היברלות מלאה של קבוצות בחברה החרדית בעלות דפוסיים חברתיים-תרבותיים פתוחים יותר לחברה הכללית היוצרים הבניות מרחביות חדשות במודל ההיברלות החרדית.¹¹

היות ובבסיסו של קיום אורח חיים חרדי עומדים היכולת של המרחב לספק את המעטפת המלאה הנדרשת לאדם החרדי, כמו גם הצורך בקיומם של מוסדות חינוך נחשבים וסמיכותו של הפרט ליתר חברי קבוצתו ולמרכזי הכוח שלה (ועבור חלק מהקהילות החרדיות בשאיפה – מובדל ככל הניתן ממרכזי הכוח של החברה הכללית), הרי שהאידיאל המרחבי החרדי שונה מן האידיאלים המקובלים עבור כלל הקבוצות המרכיבות את האוכלוסייה הכללית. על כל אלו לא ניתן יהיה לשמור ללא בידול קבוצתי מרחבי מחד גיסא, ויצירת מסה קריטית עבור

- 8 יוסף שלהב עיירה בכרך: גיאוגרפיה של התברלות והשלמה (1991) (להלן: שלהב עיירה בכרך); ארז צפדיה ואורן יפתחאל "מדינה, מרחב והון: מהגרים בישראל וריבוד חברתי-מרחבי שלטון ההון 197 (דני פילק ואורי רם עורכים, 2004).
- 9 דיון בשיקולי ההיברלות המרחבית המעמדית-חברתית-כלכלית ניתן לראות אצל שנל "התברלות מרחבית", לעיל ה"ש 3; חיים זיכרמן ולי כהנר חרדיות מודרנית: מעמד הביניים החרדי (2012) (להלן: זיכרמן וכהנר חרדיות מודרנית); לי כהנר "על 'קו תפר' תרבותי וגאוגרפי – 'חרדיות מודרנית' במרחב העירוני" *תרבות דמוקרטית* 17, 159 (2017) (להלן: כהנר "על קו תפר").
- 10 דיון בהיברלות המרחבית האתנית בחברה החרדית ניתן לראות אצל שלומית פלינט, נורית אלפסי ויצחק בנסון "דומים ושונים: מיקרו-סגרגציה של חרדים במרכז ירושלים" *סוציולוגיה ישראלית* יב(1) 81 (2010) (להלן: פלינט ואח' "דומים ושונים"); ניסים ליאון חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית (2009) (להלן: ליאון חרדיות רכה); ניסים ליאון המצנפת והדגל: לאומיות-שכנגד בחרדיות המזרחית (2016) (להלן: ליאון המצנפת והדגל); Nurit Alfasi, Itzhak Benenson & Shlomit Flint-Ashery, *Between the Individual and the Community: Residential Patterns of the Haredi Population in Jerusalem*, 37(6) INT'L. J. URB. REGIONAL RESEARCH 2152 (2013); Shlomit Flint, Itzhak Benenson & Nurit Alfasi, *Between Friends and Strangers: Micro-Segregation in a Haredi Neighborhood in Jerusalem*, 11(2) CITY & COMMUN. 171 (2012).
- 11 דיון בצרכים המרחביים של הקהילות החרדיות המודרניות ניתן לראות אצל זיכרמן וכהנר חרדיות מודרנית, לעיל ה"ש 9, בעמ' 96-100; כהנר "על קו תפר", לעיל ה"ש 9, בעמ' 177-171, 200-202.

אותה הקבוצה באותו המרחב מאידך גיסא.¹² עם זאת, לא יהיה זה נכון להתעלם מזליגתם של אורחות חיים וערכים מודרניים-מערביים לתוך האוכלוסייה החרדית. אלו מתחילים לטשטש יותר ויותר את הגבולות והקווים המנחים שהיו נהוגים עשרות שנים בחברה החרדית בכל הנוגע ליחסי הגומלין שבין מעמד-יחוס-תרבות-אתניות – הן אל מול "העולם החיצון" והן בתוך מרחב הקהילה המתבדלת – ובכך מייצרים מודל ביניים מרחבי חדש.

במאמר אבקש לטעון, שלנוכח השינויים העוברים על החברה החרדית בעשורים האחרונים נוספו אל הדגמים המקובלים (ערים חרדיות הומוגניות ושכונות חרדיות נבדלות בעיר כללית) שהרכיבו את המבנה המרחבי של החברה החרדית, גם מבנים מרחביים "סמי-מתבדלים" במהותם, המהווים את "רצועות התפר" או "מרחבי הביניים" בין המרחב החרדי המתבדל למרחב הכללי. זאת, מתוך כוונת הקהילות היושבות בתוכם להיות חלק בלתי נפרד (מבחינה) משני המרחבים בעת ובעונה אחת.¹³

טענה נוספת שאותה מציב המאמר היא כי יש לתכנן את מרחבי ההתיישבות החרדיים בארץ לאור הגידול המהיר באוכלוסייה ותוך התאמה לקבוצות האוכלוסייה בחברה החרדית. הבעיה בהיעדר תכנון, כפי שמוצגת, היא כי ההסתגרות ואי-היכולת להכיל את השונה יובילו להתנגשות חזיתית בין האוכלוסייה החרדית לאוכלוסייה הכללית. המאמר נדרש לשאלה כיצד המודלים המרחביים המוצגים בו יכולים לתת מענה לא רק לצורכיהם של סוגי האוכלוסייה החרדית פנימה, אלא גם ליישוב הבעיה דגן – מערכת הקשרים המרחבית עם האוכלוסייה הכללית.

המאמר מציג שלושה מישורים של התפתחות המרחב החרדי לנוכח השינויים העוברים על החברה החרדית בישראל ומתוך כך עיצובם של מודלים מרחביים חדשים בתוכו. המאמר עומד על השינויים בחברה החרדית עם חדירת האידיאלים של המודרנה, המעמידים למבחן את הגבולות החברתיים והקהילתיים ובתוכם גם את הגבולות המרחביים ומשפיעים על עיצוב חדש של מודלים מרחביים.

המישור הראשון יתמקד בהצגת הנחות המוצא בנוגע לתהליכים המרחביים שעברו על החברה החרדית במשך השנים ולקבוצות האוכלוסייה המזינות מרחבים אלו: אוכלוסיית הליבה החרדית, הקהילות החרדיות המודרניות, הקהילות המזרחיות-חרדיות וקהילות בעלי התשובה, ויצג את המודלים המרחביים המאפיינים אותן. מישור זה יתמקד במערך השיקולים ובתהליך קבלת ההחלטות בבחירת מקום המגורים בחברה החרדית, לצד הצגת מגמות השינויים ב"תפיסת המקום" בחברה החרדית. המאמר יציג את פוטנציאל המעבר מקהילות חיצונית-קהילתיות לקהילות מתוכננות, וכן יתמקד בשני תהליכים מרכזיים השזורים במעבר זה ובדיון ב"תפיסת המקום" החרדית – תהליכים סוציו-אקונומיים (מעמדיים) ותהליכים אתניים – המשפיעים על סדר העדיפויות ו/או על משקלם של הפרמטרים השונים בקבלת ההחלטות ובכך גם ביצירתם של מודלים מרחביים חדשים.

12 להרחבה ראו לי כהנר התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל (עבודה לקבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה – החוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה, 2009) (להלן: כהנר התפתחות המבנה המרחבי).

13 זיכרון כהנר חרדיות מודרנית, לעיל ה"ש 9, בעמ' 96-99; כהנר "על קו תפר", לעיל ה"ש 9, בעמ' 181-202.

המישור השני מבקש להציג ולבחון את המודלים המרחביים הקיימים בתפוצת המרחב החרדי, את מודל הבסיס של תפוצת הקהילה החרדית, את היתרונות והחסרונות של הדגמים המרחביים המרכיבים אותו עבור החברה החרדית, וכן את המודלים המרחביים המאפיינים את האוכלוסייה החרדית המודרנית אל מול המודלים הוותיקים שבהם נכללות הקמת ערים נבדלות הומוגניות רק עבור האוכלוסייה החרדית ושכונות חרדיות הומוגניות בערים מעורבות.¹⁴ קיימת מחלוקת באשר לאופי המודלים הוותיקים, בהקשר של המודל ההומוגני: יש הסבורים כי נכון להקים ערים חרדיות הומוגניות וסגורות (אלו מונעות חיכוך עם האוכלוסייה הכללית ומאפשרות לחברה החרדית להתנהל כחברת רוב במרחב משלה),¹⁵ ויש הסבורים כי נכון לפעול להקמתן של "ערי פסיפס", תוך כינון שכונות חרדיות בתוך יישוב כללי, בדרך שבה שומרת האוכלוסייה החרדית על מגורים קהילתיים, אם כי מבלי לייצר איים של סגירות וברלנות.¹⁶ מנגד כאמור קיימים כיום חלקים לא מבוטלים בציבור החרדי המבקשים להיות חלק פעיל ובלתי נפרד ממרחבי המגורים של רשות הרבים הישראלית תוך שמירה על אופיים הדתי-קהילתי-חברתי.

המישור השלישי במאמר עוסק בניתוח מיקומן של הקהילות החרדיות במרחב שבין פריפריה למרכז. המושג "מרכז-פריפריה" מתקיים גם הוא בשלושה רבדים שונים: בתוך מרחבה של עיר (בין השכונות החלשות בשוליה לשכונות החזקות בגלעינה); בניתוח מיקום הקהילה במרחב האזורי (בין יישובים "חלשים" מבחינה סוציו-אקונומית לבין יישובים "חזקים" באותו האזור); ובניתוח מרחב מדינת ישראל כולה – היכן יש למקם את הקהילות החרדיות על המודלים המרחביים החדשים המרכיבים אותן: בפריפריה המרוחקות או במרכזה של המדינה, בקרבת הגלעין הכלכלי-חברתי-תרבותי של החברה הכללית או בקרבת גלעינה התרבותי של החברה החרדית.

14 דיון בפתרונות הדיור לציבור החרדי ניתן למצוא בדוח של משרד השיכון שעסק במאפייני הביקוש לדיור בציבור החרדי והציג "סל פתרונות" תכנוניים התואם את הביקוש באוכלוסייה החרדית מחד גיסא ואת ההיתכנות הריאלית שלהם מאידך גיסא. ראו משרד הבינוי והשיכון **תוכנית אסטרטגית לדיור לאוכלוסייה החרדית 2016-2035** (חיים זיכרמן עורך, 2015) (להלן: משרד הבינוי והשיכון תוכנית אסטרטגית לדיור).

15 להרחבה ראו כהנר **התפתחות המבנה המרחבי**, לעיל ה"ש 12, בעמ' 213-227.

16 בשנת 2011 הוצג מחקרם של פרופסור סדן, פרופסור גונן ופרופסור פלסנר "כינון עיר-שדה חרדית לעומת עיר ערוכה כפסיפס חרדי ולא-חרדי". המחקר הציג מסקנות הקובעות כי ערי השדה החרדיות שקמו בשני העשורים האחרונים כדוגמת ביתר עילית ומודיעין עילית, התפתחו כיישובים בעלי קשיים כלכליים-חברתיים רבים אשר נבעו מבידודם מהמרחב הישראלי המרכזי. המלצתם המרכזית בדוח הוא פתרון הטרוגני של ערי פסיפס, שבהן האוכלוסייה החרדית מצויה בשני המרחבים – החרדי והישראלי. להרחבה ראו עזרא סדן, עמירם גונן ויקיר פלסנר **כינון עיר-שדה חרדית לעומת עיר הערוכה כפסיפס חרדי ולא-חרדי** 25-30 (2011) (להלן: סדן ואח' **כינון עיר-שדה חרדית**).

מאמר זה מסתכל על הסוגיה המרחבית מנקודת המבט הגאוגרפית-סוציולוגית ולא המשפטית, ומבוסס על סדרה של מחקרים כמותיים ואיכותניים שנערכו בחמש השנים האחרונות ואשר עסקו בשאלות הגאוגרפיות-מרחביות של הציבור החרדי.¹⁷

א. המישור הראשון – הנחת המוצא: קבוצות אוכלוסייה, העדפות ותהליכים מרחביים בחברה החרדית

1. תפוצת האוכלוסייה החרדית – מאפיינים מרחביים

נכון יהיה לשבץ את הריון במאפייני המודלים המרחביים של האוכלוסייה החרדית כחלק מדיון כללי בדבר תפוצת אוכלוסייה זו בעשורים האחרונים. במשך השנים יצאה האוכלוסייה החרדית מבני ברק ומירושלים למרחבי הפריפריה הקרובה והרחוקה, בעיקר בשל הצורך בדירות מגורים זולות ובמרחבי מחיה לאוכלוסייתה ההולכת וגדלה. דגמי ההתיישבות היו מגוונים, אך העידו כולם על הצורך ביצירת מרחב מתבדל עבור הקהילות החרדיות, בדמותן של שכונות חרדיות נבדלות בתוך ערים חילוניות ובדמותן של ערים נבדלות רק עבור האוכלוסייה החרדית.¹⁸ התקבצות מרחבית זו ביקשה לשמר את הזהות החרדית בתוך המובלעות המרחביות שיצרה גם אם הן היו ממוקמות בתוך מרחב חילוני. עקרון החיים הקהילתיים המצוי בבסיס התפיסה ההתיישבותית החרדית בארץ ובעולם כולו, המחדד את הצורך במגורים בקהילה (גם כחתך להשתייכות תת-קהילתית), איננו רק תרבותי-חברתי כלכלי אלא נובע גם מצורך דתי-הלכתי, המתאפשר פעמים רבות רק בחיים קהילתיים. החידוש הוא במבנה השני, בדגם "הסמי-מתבדל", דגם "רצועת התפר" או דגם "מרחב

17 הסדרה כללה שני סקרים ייעודיים גדולים בקרב האוכלוסייה החרדית בפריפריה (500 תושבים מהשכונות החרדיות בעיירות הפיתוח בצפון ובדרום; מחקר שנערך עבור מפעל הפיס והשלטון המקומי) ובקרב אוכלוסיית הערים החרדיות החדשות (2,400 תושבים מהערים ביתר עילית, מודיעין עילית, אלעד ורמת בית שמש; מחקר שנערך עבור מכון ירושלים למחקרי מדיניות). סקרים אלו ביקשו לאפיין את אופי התנועה והתפיסות המרחביות של התושבים החרדים במרחבים השונים; מחקר אחר עסק במאפיינים ובצרכים המרחביים של הקהילות החרדיות המודרניות המבקשות לחיות על "קו התפר" בין העולם החרדי לעולם החילוני; ועבודה גדולה נוספת שנערכה עבור משרד השיכון ואשר ביקשה להציע תוכנית אסטרטגית לדיור לאוכלוסייה החרדית, תוכנית שהציגה סל פתרונות התואם את הביקוש באוכלוסייה מחד גיסא ואת ההיתכנות הריאלית מאידך גיסא, תוך בחינת השפעתם על תהליכים חברתיים-כלכליים בתוך הקהילה החרדית עצמה ובינה לבין הציבור הכללי.

18 על תפוצת האוכלוסייה החרדית לאורך השנים ניתן לראות בהרחבה אצל לי כהנר ויוסף שלהב "מגטו לפרוור – תמורות במרחב החרדי בישראל" מהשרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחוקרה 252 (קימי קפלן ונורית שטרלר עורכים, 2012) (להלן: כהנר ושלהב "מגטו לפרוור"). עוד ראו AMIRAM GONEN, BETWEEN CITY AND SUBURB: URBAN RESIDENTIAL PATTERNS AND PROCESSES IN ISRAEL (1995); Yosseph Shilhav, *The Emergence of Ultra – Orthodox Neighborhoods in Israeli Urban Centers, in LOCAL COMMUNITIES & ISRAELI POLITY* 157 (Efraim Ben-Zadok ed., 1993).

הביניים", שאותו מציעות הקבוצות החרדיות המודרניות מתוך הרצון ליצור מרחב הניזון משני עולמות תוכן – העולם החרדי והמרחב החיצוני לו (מרחבי רשות הרבים הישראלית).¹⁹ הסוציולוג מנחם פרידמן והגאוגרף יוסף שלהב הדגישו במחקריהם את מאפייניה של הקהילה החרדית כקהילה עירונית ועם זאת כקהילה מסורתית, דתית ושמרנית. הם דנו בהיבטים החברתיים והתרבותיים של המפגש בין העירוניות והחילונית ובין המסורתיות של החרדיות. לטענתם, החרדים נטו על פי רוב להימנע מלבקש לעצמם את "הזכות לעיר"²⁰ או ל"אזרחות עירונית", וזאת בגלל ההבחנה בין הרכיבים האינסטרומנטליים של המודרנה ובין רכיביה הערכיים.²¹ שלהב הגדיר, לפני כשלושה עשורים, את ההיבדלות החרדית כ"היבדלות משלימה", שאיננה מפרה את הדגם התפקודי העירוני הכללי, אף זאת בשל ההבחנה המאפשרת לחרדים יחסי גומלין עם העולם הלא-חרדי במישורים אינסטרומנטליים (בנקים, רפואה, מוסדות ממשל) תוך שמירה על זהותם הערכית והתרבותית (בתי כנסת, מוסדות חינוך ייעודיים).²²

דגמי "מרחב הביניים" מצייגים התפתחות מרחבית חדשה ומשמעותית, שבה "חומת הקדושה" סביב המרחב החרדי נסדקת עוד ומאפשרת חדירה של רכיבים תרבותיים מודרניים. מרחב הביניים מבקש ליצור ישות היברידית של "גם וגם" ולהנגיש את עולמות התוכן החרדיים והמערכיים יחד. מדובר על יצירת מודל מרחבי חדש ולגיטימי עבור האוכלוסייה החרדית אל מול מודל מרחבי מתחרה של הסתגרות בערי פרוור חרדיות ייעודיות או בשכונות נבדלות בעלות אופי מסתגר.²³ נדמה שהניסיון לדחייה דיפרנציאלית של התרבות המודרנית על

- 19 כהנר "על קו תפר", לעיל ה"ש 9, בעמ' 181-202.
- 20 המונח שטבע לפכר – הזכות לעיר (the right to the city), או הזכות למרחב העירוני – מסייע להבין היטב את משמעותה של אזרחות עירונית. הזכות לעיר היא הזכות של כל מי שחי בעיר ומשתמש בה להפוך למייצר של המרחב העירוני ועל ידי כך לדרוש לעצמו, כפרט וכקהילה, את הזכות לשוויון לא רק בהקצאה של משאבים מוניציפליים, אלא גם באפשרות להשתמש בחופשיות בכל מרחב ומרחב בעיר: לעבור בכל סמטה, לקנות בכל שוק, להיכנס לכל מרחב תפילה, ללמוד בכל מוסד לימודים, לנסוע בכל אוטובוס, לשמור על הזהות הפיזית האישית במרחב הציבורי. לעיתים מזומנות למדי הזכות לעיר נשללת מה"אחר". ראו HENRI LEFEBVRE, *The Production of Space* 57 (1991).
- 21 סקור מסבירה שאזרחות עירונית היא אסטרטגיה שנוקט המיעוט כדי להגדיר את גבולותיו הסימבוליים והממשיים של מרחב השייכות שבו נוצרת הזהות ומתעצמת תחושת הזיקה של המשתמש כלפי המרחב. זהו מרחב של יחסים, מרחב של שייכות, חלל מוגדר שבו תבוא לידי מימוש זכותו של המיעוט במרחב העירוני. ראו Anna Secor, "There is an Istanbul that Belongs to Me": *Citizenship, Space, and Identity in the City*, 94(2) ANNALS OF THE ASSOCIATION OF AM. GEOGRAPHERS 352, 353 (2004).
- 22 דיון רחב במושג התבדלות משלימה ניתן לראות אצל יוסף שלהב ומנחם פרידמן **התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים** (1985); מנחם פרידמן **החברה החרדית מקורות מגמות ותהליכים** (1991); שלהב **עיריה בכרך**, לעיל ה"ש 8.
- 23 דיון נרחב אודות ערי הפרוור החרדיות ניתן לראות אצל לי כהנר "בין גטו-פוליטיקה לגאו-פוליטיקה: התנחלויות חרדיות בגדה המערבית" **תיאוריה וביקורת** 47, 65 (2016) (להלן: כהנר "בין גטו-פוליטיקה לגאו-פוליטיקה").

ערכיה, תפיסותיה ואורחות החיים אינו בר-קיימא עוד וסופו שייפרץ;²⁴ וכאשר זו חודרת אל תוך מרחב הקהילה החרדית – סביר ששאלות חברתיות, זהותיות, אתניות, מעמדיות, מרחביות ותכנוניות חדשות נוספות יעלו.

2. עידן של שינויים – הפוטנציאל ליצירת מודלים מרחביים חדשים

נדמה אם כן, כי נקודת המבט לפתיחה לדיון על אודות זהות המרחב החרדי, גבולותיו, תהליכי מרחוב הזהות²⁵ המאפיינים אותו, הבנת מערכות יחסי הגומלין המרחביות-חברתיות עם אוכלוסיית "העולם החיצון" לו, מחייבת התמקדות בתהליכי השינוי העוברים על החברה החרדית בעשורים האחרונים. דיוקנה המשתנה של החברה החרדית משליך על מקומה במרחב החברה הישראלית ומאתגר את הזהות הקהילתית השמרנית הבסיסית במרחביה שלה. הבנת הממשק שבין תהליכי השינוי העוברים על החברה החרדית ובין צרכיה המרחביים ההולכים ומתגוונים היא הבסיס להבנת המודלים המרחביים המוצעים במאמר זה.

התבוננות מקרוב בחברה החרדית עשויה להציג מגמה של התרככות והתערות, ומולה, כתגובת נגד, הקצנה וניסיון לחיזוק ההיבדלות. מחקרים מסמנים את התחזקותה של המגמה הראשונה.²⁶ הלכה למעשה, החברה החרדית איננה עוד חברה מסוגרת כפי שהייתה לפני שנים לא רבות, ושעריה נפתחו לרעיונות, לתפיסות ולשינויים שונים שבעבר סירבה לאמצם.

24 להרחבה ראו גלעד מלאך ולי כהנר "נגיעות מודרניות או 'חרדיות מודרנית'? אומדן מספרי לתהליכי מודרניזציה בחברה החרדית" *תרבות דמוקרטית* 17, 19 (2017) (להלן: מלאך וכהנר "נגיעות מודרניות").

25 בתהליכי מרחוב הזהות, וזהויות שונות – לאומיות, אתניות, מגדריות, מעמדיות ודתיות – מבקשות ייצוג, משתמשות במרחב ותובעות אותו. חלקן עושות זאת באלמנטים של אקטיביזם ומאבק, וחלקן בהקשרים של שיתוף, אירוח או לכל הפחות בניית מערכת חיים של "חיה ותן לחיות". תהליכי מרחוב הזהות מתקיימים בעזרת פרקטיקות פורמליות (הקמת מוסדות) ופרקטיקות בלתי פורמליות (מערכות יחסים בין שכנים, הליכה ברחוב וכו'). להרחבה בתהליכי מרחוב הזהות ראו טובי פנסטר ואיתי מגור "אזרחות עירונית הומו-לסבית במרחב התל אביבי ירושלמי" *סוציולוגיה ישראלית* יב(1) 7 (2010); חיים יעקובי וטובי פנסטר "מבוא: על ישראליות ועירוניות" *עיר ישראלית או עיר בישראל? שאלות של זהות, משמעות ויחסי כוחות* 7 (חיים יעקובי וטובי פנסטר עורכים, 2006); Cindi Katz, *Social Formations: Thinking about Society, Identity, Power and Resistance*, in *KEY CONCEPTS IN GEOGRAPHY* 249 (Sarah L. Holloway et al. eds., 2003); Stuart Hodkinson & Paul Chatterton, *Autonomy in the City? Reflections on the Social Centers Movement in the UK*, 10(3) *CITY*, 305 (2006); Steve Pile, *Introduction: Opposition, Political Identities and Spaces of Resistance*, in *GEOGRAPHIES OF RESISTANCE* 1 (Steve Pile & Michael Keith eds., 1997).

26 על השינויים בחברה החרדית ראו ניסים ליאון "מבוא" *תרבות דמוקרטית* 17, 9 (2017) (להלן: ליאון "פרק המבוא"); ניסים ליאון "חברת הלומדים: יש עתיד?" *אקדמות* כט 129 (2014); חיים זיכרמן *שחור כחול-לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל* (2014) (להלן: זיכרמן *שחור כחול-לבן*); קימי קפלן ונורית שטדלר "מבוא: פניה המשתנות של החברה החרדית בישראל – מהישרדות לנוכחות, התחזקות וביטחון עצמי" *מהישרדות להתבססות תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה* 11 (קימי קפלן ונורית שטדלר עורכים, 2012); זיכרמן וכהנר *חרדיות מודרנית, לעיל ה"ש* 9; דיון בתהליכי ה"ישראליות" של החברה החרדית-אשכנזית

חוקרים מצביעים על השפעה גוברת של החברה הישראלית הכללית על החברה החרדית במגוון תחומים, ובהם עלייה בשיעור המועסקים החרדים והתמקצעות של שוק העבודה לתעסוקה איכותית,²⁷ עלייה בשיעורי הכניסה למוסדות להשכלה הגבוהה,²⁸ שימוש בטכנולוגיות מתקדמות ובפלטפורמות המדיה והרשת²⁹ ועלייה בשיעורי ההשתתפות בתרבות הפנאי

- ניתן למצוא אצל קימי קפלן בסוד השיח החרדי 246-261 (2007); עמנואל סיוון וקימי קפלן חרדים ישראלים השתלכות בלא טמיעה? 224-278 (2003).
- 27 דיון בהיבטים שונים של כניסת האוכלוסייה החרדית לשוק התעסוקה ניתן לראות אצל גלעד מלאך, דורון כהן וחיים זיכרמן מכניסה לתעסוקה לתעסוקה מכניסה: תוכנית אב לתעסוקת חרדים (2015); חגית סופר-פורמן שילוב קבוצות מיעוט בשוק העבודה: המקרה של חרדים בישראל (עבודה לתואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב – החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, 2012); רעות מרציאנו ודן קאופמן השתלכות אקדמאים חרדים בעבודה (2012) (להלן: מרציאנו וקאופמן השתלכות אקדמאים חרדים); חגי לויין המגזר החרדי בישראל: העצמה תוך שילוב בתעסוקה (2009); בצלאל כהן מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית: מבט מכפנים (2005).
- 28 דיון בסוגיית שונות הנוגעות לכניסת האוכלוסייה החרדית להשכלה הגבוהה ניתן לראות אצל גלעד מלאך, לי כהנר ואיתן רגב תוכנית החומש של המל"ג לאוכלוסייה החרדית לשנים תשע"ב-תשע"ו: מחקר הערכה והמלצות לחומש הבא (2016); גלעד מלאך על טהרת התואר: לימודים אקדמיים במגזר החרדי (2014); אסף מלחי ומיכל בראל "יגעת ומצאת – תאמין": מאפייניהם של תלמידים חרדים הנתמכים על-ידי קרן קמ"ח במסלולים אקדמיים ומקצועיים (2012); מרציאנו וקאופמן השתלכות אקדמאים חרדים, שם; גלעד מלאך ובצלאל כהן חרדים לאקדמיה: נייר עמדה בנושא לימודים אקדמיים בחברה החרדית (אהרן אריאל לביא עורך, 2011); תהילה קלעג' בין הפאה לרעלה: מבט השוואתי על תהליכי אקדמיזציה בקרב נשים בחברות שמרניות – החברה החרדית והחברה הברווית בישראל (עבודה לתואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בראילין – המחלקה למדעי המדינה, 2010); אסף מלחי, בצלאל כהן ודן קאופמן חרדים לעתידם: עמדות וחסמים ביחס ללימודים גבוהים במגזר החרדי (2008); יוחאי חקק בין קודש לתכל'ס: גברים חרדיים לומדים מקצוע (2004); יעקב לופו מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים (2003).
- 29 דיון רחב בסוגיית השימוש בטכנולוגיות הרשת והשפעותיה על החברה החרדית ניתן לראות אצל אזי לב'און ורבקה נריה-בן-שחר "פורום משלהן": עמדות ביחס לאינטרנט בקרב הגולשות כפורומים סגורים המיועדים לנשים חרדיות" מסגרות מדיה 4, 67 (2009); אסף מלחי שימוש במחשב במגזר החרדי (2009); קרין ברזילי-נהון וגד ברזילי "טכנולוגיה מתורבתת: אינטרנט ופונדרמנטליזם דתי" תרבות דיגיטלית 6.1.2005 <https://www.isoc.org.il/internet-il/articles-6.1.2005> and-research/magazine/technology-civilized-web-and-religious-fundamentalism; נרי הורביץ "החרדים והאינטרנט" כיוונים חדשים 2, 7 (2000); אורלי צרפתי ודונית בלייס "בין מובלעת תרבותית ל'מובלעת וירטואלית': החברה החרדית והמדיה הדיגיטלית" קשר 32, 47 (2002) Tsuril Rashi, *The Kosher Cell Phone in Ultra-Orthodox Society: A Technological Ghetto within the Global Village?*, in DIGITAL RELIGION: UNDERSTANDING RELIGIOUS PRACTICE IN NEW MEDIA WORLDS 173 (Heidi A. Campbell ed., 2013); Rivka Neriya-Ben Shahr & Ariel Lev-On, *Gender, Religion, and New Media: Attitudes and Behaviors Related to the Internet Among Ultra-Orthodox Women Employed in Computerized Environments*, 5 INT'L J. COMM. 875 (2011); Yoel Cohen, *Haredim and the Internet: A*

והתחזקות תרבות הצריכה.³⁰ אל כל אלו נוספים ההתפתחות של זהות ודעה עצמאית שאינה פרי הכתבה של מנהיג או של קהילה³¹ והתחזקותה של הנהגה אזרחית-חרדית בעלת פנים שונות.³² שינויים אלו מעצבים מחדש את החברה החרדית בת-זמננו, מאפשרים לקולות ולרעיונות חדשים להיכנס לתוכה, מרחיבים את הסדקים ומערערים את חומת הסגירות, והבדלנות החרדית. הגידול הדמוגרפי המסיבי של החברה החרדית (חברה הגדלה ב-4% כל שנה, זאת אל מול 1.8% בחברה הכללית)³³ בתוספת לתהליכים שתוארו לעיל, מרחיבים את גבולות "הליכה החרדית" – הן החברתית והן המרחבית – ומתוך כך מייצרים זהויות וקבוצות הנמצאות על "סרגל הזהויות" שבין שמרנות למודרנה. טיפולוגיית זהויות זו מבקשת לעצמה מיקומים שונים במרחב.³⁴ כאשר עוסקים היום במכלול הזהויות של החברה החרדית כחברה בשינוי, ובניסיון לבחון את טיפולוגיית הזהויות החרדית, פונה הדיון האקדמי לעוסק בניתוח ההתפתחות החברתית הבאה, שהיא מכלול ה"זהויות הנזילות"³⁵ המאפיינות חברה זו. אלו

Hate-Love Affair; in MEDIATING FAITHS: RELIGION AND SOCIO-CULTURAL CHANGE IN THE TWENTY-FIRST CENTURY 63 (Michael Bailey & Guy Redden eds., 2011)

30 חלק מהדיון בתרבות הפנאי והנופש החרדית ניתן למצוא אצל תמר אלאור וערן נריה "המשוטט החרדי": צריכת זמן ומרחב בקרב האוכלוסייה החרדית בירושלים" **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?** 171 (עמנואל סיון וקימי קפלן עורכים, 2003); Adam Oron Klin, Sun, Sea and Shtreimels: Haredi Vacations in Israel (A Thesis Submitted for a Degree of "Master of Arts", The Hebrew University of Jerusalem, 2005); Lee Cahaner & Yoel Mansfeld, *A Voyage from Religiousness to Secularity and Back: A Glimpse into "Haredi" Tourists*, 7(4) J. HERITAGE TOURISM 301 (2012); Yoel Mansfeld & Lee Cahaner, *Ultra-Orthodox Jewish Tourism: A Differential Passage out of a Socio-Cultural Bubble to the "Open Space"*, 18(1) TOURISM ANALYSIS 15 (2013); Yoel Mansfeld, Jonas Aliza & Lee Cahaner, "Between Tourists" *Faith and Perceptions of Travel Risk*, 55(3) J. TRAVEL RESEARCH 395 (2014); Lee Cahaner, Aliza Jonas & Yoel Mansfeld, *Between Myths and Risk Perception among Religious Tourist: The Case of the Haredim*, 27 ACTA TOURISTICA 7 (2015).

31 בהקשר של התפתחות זהות ודעה אינדיבידואלית ועצמאית שאינה פרי הכתבה של מנהיג או של קהילה ניתן לראות דיון בספר **מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל: אתגרים וחלופות** (קימי קפלן ונורית שטדלר עורכים, 2009); בני בראון **לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית? דוקטרינת דעת תורה במפנה המאות העשרים והעשרים ואחת** (2011); זיכרמן וכהנר **חרדיות מודרנית**, לעיל ה"ש 9, בעמ' 106-116, 131-144.

32 דיון בזהות המנהיגות האזרחית החרדית החדשה ניתן לראות אצל רחלי איכנבוים ולי כהנר "מנהיגות אזרחית בקהילה החרדית" **חוברת כנס** (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2017) (להלן: איכנבוים וכהנר "מנהיגות אזרחית").

33 גלעד מלאך, מאיה חושן ולי כהנר **שנתון החברה החרדית בישראל** 21 (2016) (להלן: מלאך ואח' **שנתון החברה החרדית**).

34 דיון בטיפולוגיית הזהויות החרדיות ומקומן במרחב ניתן לראות אצל זיכרמן וכהנר **חרדיות מודרנית**, לעיל ה"ש 9, בעמ' 116-128; כהנר "על קו תפר", לעיל ה"ש 9, בעמ' 171-179.

35 בהקשר הרחב של הזהויות הנזילות בספרו **מודרניות נזילה** בוחן זיגמונד באומן כיצד עברה החברה בת זמננו מהתנהלות "כבדה" ו"מוצקה" וממוקדת להתנהלות "קלה" ו"נזילה". מעבר

הן זהויות הממקמות עצמן באופן גמיש בין כמה זהויות חברתיות, ולכך יש השלכה כמוכן גם על הבחירות המרחביות שלהן. החלוקות המוכרות – אתניות, לאומיות, מגדר, דתיות ופריפריה – מורכבות יותר, וגבולותיהן נזילים. הוזהויות החדשות מאתגרות את הקטגוריות הבינאריות המוכרות כגון דתי וחילוני, מזרחי ואשכנזי, מערערות עליהן ומציעות קטגוריות אלטרנטיביות אשר מקבלות משמעויות מחודשות גם בהקשר המקומי הישראלי וגם בהקשר המקומי חרדי.³⁶ המאמר מתמקד בצרכיה המרחביים של אוכלוסיית הליבה החרדית (החרדיות הקלאסית) אל מול אלו של הקהילות החרדיות המודרניות, תוצר השינויים המתרחשים בחברה החרדית. במידה מועטה יותר מורחב הדיון בקהילות החרדיות-מזרחיות ובקהילות בעלי התשובה בהקשרים של מרכז ופריפריה והיבדלות אתנית.

ליבת הקהילה החרדית השמרנית מהווה את רוב רובה של החברה החרדית.³⁷ זו מחפשת מגורים במרחבים קהילתיים מתבדלים במהותם ומעדיפה לנהל את חייה במובלעות סגורות, על מנת שתוכל לקיים את אורחות החיים המייחדים אותה ולשמר אותם. היא שואפת לחנך את ילדיה במרחב המובלעת על מנת ליצור דור צעיר שימשיך את דרכה ואת אורחות חייה, אם בתוך עיר מעורבת ואם בערים חרדיות הומוגניות. ליבה זו משמרת את המנגנונים החברתיים המזמנים את התנועה במרחב, ביניהם: גיל נישואים צעיר, שיעור פרוץ גבוה, יכולת כלכלית מצומצמת, לימודים במערכות חינוך ייעודיות, צורך בתשתיות נפרדות בהקשרים מגדריים וקהילתיים כמעט בכל תחומי החיים ומנגנון חברתי-תרבותי פנימי שעדיין מכונן לרכישת דירות עבור הדור הבא או לכל הפחות לשכור דירות במרחבים ייעודיים המאופיינים במחירי דירות זולים.

בסתיו 2017 התפרסם בכתב העת "תרבות דמוקרטית" קובץ מאמרים על אודות החרדיות המודרנית. קובץ זה עוסק במאפיינים המשפחתיים, החינוכיים, התעסוקתיים וכן במאפיינים הדמוגרפיים והמרחביים של הקבוצות החרדיות המודרניות.³⁸ מאמרם של גלעד מלאך ולי כהנר בכרך זה עוסק בניסיון לספק הערכה מספרית "גסה" מבוססת נתונים על אודות משקל הקבוצה החרדית-מודרנית בחברה החרדית. המאמר מבחין בין שני מעגלי מודרניות: קבוצה אחת, הכוללת שיעור ניכר מכלל החרדים בישראל, מתאפיינת במה שכונה "נגיעות מודרניות" בהיבטים יום-יומיים בחייה. למרביתם קורץ אורח החיים המודרני אך רק מיעוטם מאמצים ערכים מודרניים בשאלות של אוטונומיה ושוויון. העובדה שאין מדובר אצל קבוצה זו במודרניות כוללת מציבה את חברה בעמדה שאינה "לעומתית" מול כלל החברה החרדית. המשתייכים לקבוצה זו יעדיפו לגור במרכז של המרחב החרדי או בקצהו. סדר

זה חולל שינוי עמוק בכל מערכות החיים ובכל ההיבטים של המצב האנושי. בשל הריחוק וחוסר הנגישות של בני האדם אל המבנה המערכתי הגלובלי, והמצב הנזיל והבלתי מוכנה של ה"יחד" האנושי, קורא באומן לחשיבה מחודשת על המישה מושגי יסוד המעניקים משמעות לחיים המשותפים – אמנציפציה, אינדיבידואליות, זמן ומרחב, עבודה וקהילה – ומתחקה אחר שינויי המשמעות שחלו בהם במהלך המעבר למודרניות הנזילה ואחר יישומיהם המעשיים. להרחבה ראו זיגמונט באומן מודרניות נזילה (בן ציון הרמן מתרגם, 2007).

36 אורנה ששון-לוי, גיא בן-פורת וזאב שביט "מבוא: זהויות, גבולות ומרחבי מיון בחברה בישראל" מראי מקום זהויות משתנות ומיקומים חברתיים בישראל 7 (זאב שביט ואח' עורכים, 2014).

37 ראו משרד הבינוי והשיכון תוכנית אסטרטגית לדיור, לעיל ה"ש 14, בעמ' 49-53.

38 להרחבה ראו ליאון "פרק המבוא", לעיל ה"ש 26.

הגודל של הקבוצה "המורחבת" המחזיקה בסממנים מודרניים נאמד באותו המאמר בין 15%-30% מכלל החברה החרדית. הקבוצה השנייה, המצומצמת יחסית, מפנימה עמוקות ערכים ואורחות חיים ישראליים ומודרניים, מביעה ביקורת על ההנהגה החרדית ומעוניינת למסד את הווייתה הייחודית. גודלה של "הקבוצה המצומצמת" נאמד במאמר זה בין 2%-7% מכלל החברה החרדית. המשתייכים לקבוצה זו יעדיפו לגור בקצה המרחב החרדי ועל קו התפר בינו לבין המרחב החילוני.³⁹

החרדים המזרחים הינו כינוי לחרדים שמקורם בקהילות אפריקה ואסיה. רק מעטים מהם נותרו אדוקים בדתם לאחר העלייה לארץ, ואלו הסתפחו בעשורים הראשונים לחברה החרדית-ליטאית. בראשית שנות השמונים, בעקבות תהליכים חברתיים ופוליטיים, שבמרכזם הקמת תנועת ש"ס, החלו המזרחים להיתפס כזרם חרדי עצמאי, תוך שהם מפתחים מוסדות חינוך, והנהגה רוחנית ופוליטית עמידה.⁴⁰ קהילה זו מתאפיינת בפתוחות יחסית לעולם החיצוני. בניגוד לפלגים החרדיים האחרים, רבים מהמזרחים מתגוררים באזורי מגורים הטרוגניים, ולרבים מהם קרובי משפחה שאינם חרדים, כך שקרבתם לאוכלוסייה הכללית רבה משל האחרים ומתוך כך פתוחה יותר. הרב עובדיה יוסף דגל בגישה פרגמטית לגבי לימודי חול ויציאה לעבודה, דבר המוצא ביטוי ברמת הלימודים הכלליים הגבוהה יותר בבתי הספר המזרחיים ואחוז גבוה של גברים היוצאים לעבודה. בשונה מהזרמים האשכנזיים התופסים את החרדיות כדבר שהגבול בינו לבין החילוניות דיכוטומי, ברור ובלתי עביר, המזרחיים פתוחים לקבלת אורח חיים שונה, עובדה המקלה עליהם להתערות בחברה הכללית ולהשתלב במקומות ובמרחבי עבודה ומגורים שאינם חרדיים.⁴¹

לצד קבוצות הליבה החרדיות, יש להפנות מבט לקבוצה נוספת קטנה יותר – **החוזרים בתשובה**.⁴² על פי מחקרים שונים, למעלה מעשרים אחוזים מהמגדירים עצמם כחרדים בישראל, הם כאלו שבאו מרקע לא-חרדי.⁴³ תת-קבוצה זו מורכבת מחוזרים בתשובה, או דור שני לחוזרים בתשובה, וכן מאוכלוסייה מסורתית מתחזקת, המבקשים להישאר ולגור באזור המגורים המקורי כחלק מסביבת המגורים שבה גדלו. בקרב משפחות אלו, שמרביתן מן הזרם הספרדי, השינוי באורח החיים הרתי אינו גורר בעקבותיו שינוי באורח החיים הקהילתי. זאת בשונה מחוזרים בתשובה המבקשים להתגורר בתוך קהילה החרדית ולהפוך לחלק ממנה, ובשונה מקבוצה נוספת של חוזרים בתשובה, המתגוררים בקהילות סגורות,

39 מלאך וכהנר "נגיעות מודרניות", לעיל ה"ש 24, בעמ' 49-51.

40 לדיון רחב בחרדיות המזרחית ראו ליאון חרדיות רכה, לעיל ה"ש 10, בעמ' 1-82; ליאון המצנפת והדגל, לעיל ה"ש 10, בעמ' 11-31; בנימין בראון מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים (2017) (להלן: בראון מדריך לחברה החרדית).

41 להרחבה ראו זיכרון שחור כחול-לבן, לעיל ה"ש 26, בעמ' 83-98; משרד הבינוי והשיכון תוכנית אסטרטגית לדיוור, לעיל ה"ש 14, בעמ' 49-54.

42 להרחבה בנושא החוזרים בתשובה ראו ניסים ליאון "כנס התשובה ההמוני בחרדיות המזרחית" חרדים ישראליים השתלבות בלא טמיעה? 82 (עמנואל סיון וקימי קפלן עורכים, 2003); שלומי דורון המהלכים בין העולמות 'חזרה בתשובה' ו'חזרה בשאלה' בחברה הישראלית (2013) (להלן: דורון המהלכים בין העולמות); ליאון חרדיות רכה, לעיל ה"ש 10, בעמ' 147-171; ליאון המצנפת והדגל, לעיל ה"ש 10, בעמ' 11-31.

43 משרד הבינוי והשיכון תוכנית אסטרטגית לדיוור, לעיל ה"ש 14, בעמ' 49-54.

החולקות בדרך כלל הנהגה ואורח חיים משותפים.⁴⁴ המאמר יתמקד במאפייני השוליות האתנית של שתי קהילות אלו במרחב אל מול קהילות הליבה וכן ביצירתן של קהילות חדשות עבור קבוצות אלו בחברה החרדית.

כך, אל מול קהילות הליבה החרדיות הולכות ומתפתחות זהויות חרדיות שונות, תוצר של תהליכי השינוי שעברו על החברה החרדית בעשורים האחרונים. זהויות אלו משפיעות אף הן על התפתחות המרחב החרדי בתוך מרחבי הליבה החרדית, בקווי התפר של מרחבה, ובמרחב החיצוני לה. הדיון במאמר זה יבקש להתמקד במודלים המרחביים הבסיסיים של קהילות הליבה החרדיות אל מול "מרחבי התפר" הקיימים והפוטנציאליים של קהילות החרדיות המודרניות ואל מול קהילות הקבוצות המזרחיות ובעלי התשובה. היכרות עם תהליכי השינוי, הערכת גודל הקבוצות החרדיות ומאפייניהן תאפשר הבנה משמעותית יותר של המוטיבציות למגורים ויצירתם של אותם מודלים מרחביים חדשים.

3. "תפיסת המקום" של החברה החרדית וביטוייה בהיררכיות המרחביות, המבנים המרחביים ויצירתם

לבחירת מרחבי המגורים והמובלעות של החברה החרדית תהליך סדור, בעל פרמטרים ייחודיים. הוא כולל התייחסות לתשתיות פיזיות, לתשתיות מרחביות-דתיות ותרבותיות המותאמות לאדם החרדי, לתשתיות קהילתיות ורוחניות ולקיום הנהגה רבנית מרכזית. כמו כן הוא עוסק בשאלת הזהות האתנית של האנשים אשר יתגוררו ביישוב המתפתח. צרכיו של ה"מקום" החרדי או "תפיסת המקום" של המתישב החרדי נבחנו דרך נקודות מבט שבבסיס הפרדיגמה הגאוגרפית-חברתית.⁴⁵

"תפיסת המקום" פירושה הערכת התושבים את מקום מגוריהם העתידי ויוקרתו, והיא מהווה חלק ממכלול החלטותיהם בבחירת מקום מגורים. התבוננות רחבה יותר במושג "תפיסת המקום" מקורה במבנה ההיררכי והמרחבי שלו. ככל חברה מערכית מושתתת מבנה זה על עקרונות ומנגנונים כלכליים-תרבותיים-חברתיים, המעצבים את המרחב וממצבים את היישובים והריכוזים שבו לכדי היררכיה יישובית כללית.⁴⁶ היררכיה יישובית כללית מאופיינת לפי שלושה היבטים: היררכיית סדרי הגודל המדרגת את היישובים על פי גודל אוכלוסייתם; היררכיה פונקציונלית המתייחסת לשירותים שמעניק היישוב לעצמו ולעורף שלו; והיררכיה תרמיתית. זו התרמיתית מבטאת את יוקרת היישוב ומושתתת על תפיסת

44 שם.

45 להרחבה בנושא תפיסת המקום החרדית ראו כהנר התפתחות המבנה המרחבי, לעיל ה"ש 12, בעמ' 228-244; לי כהנר "בין גיאוגרפיה של היבדלות דתית לגיאוגרפיה של מובחנות מעמדית: מרחב וריבוד חברתי בחברה החרדית בישראל" מעמד דת וריבוד חברתי בישראל (פישר שלמה וליאון ניסים עורכים, לא פורסם) (להלן: כהנר "גיאוגרפיה של היבדלות דתית").

46 להרחבה בנושא ההיררכיות המרחביות ראו רוית גולדהבר "התבדלות מרחבית-תפיסתית בחוויה של ערבים ויהודים ביפו" סוגיות חברתיות בישראל: כתב עת לנושאי חברה 4, 198 (2007); Paul Knox & Steven Pinch, *Urban Social Geography: An Introduction* 65-70 (6th ed., 2010) (להלן: נוקס ופינץ' גיאוגרפיה חברתית אורבנית); David Kaplan, James Wheeler & Steven Holloway, *Urban Geography* 50-56 (3rd ed., 2014) (להלן: קפלן ואח' גיאוגרפיה אורבנית); William Norton, *Human Geography*, 377-380, 411-457 (2004).

הפרטים את המקום בממדים החומריים, המוסדיים והתרבותיים שלו.⁴⁷ שתי ההיררכיות האחרונות משמעותיות לדיון במודלים המוצעים במאמר זה – מה יכול לתת המרחב מבחינת השתייתו עבור תושביו ועבור העורף שלו, וכיצד הוא נתפס בהקשר של סוגיות חברתיות-מעמדיות ואתניות בתוך החברה החרדית פנימה.

עיון נוסף בשתי היררכיות אלו מלמד שההיררכיה הפונקציונלית מושתתת על השירותים שאותם מעניק היישוב לעצמו ולריכוזים אחרים, או לחליפין – את השירותים שאותם הוא נאלץ לקבל מהם.⁴⁸ בחברה החרדית, הפונקציונליות של היישוב היא תוצר של מצאי מוסדות החינוך בו; מצאי החנויות הייעודיות לאוכלוסייה זו בתחומו (חנויות מזון עם הכשר מיוחד, חנויות לבוש ייחודי, חנויות תשמישי קדושה ועוד); אפשרויות התעסוקה במקצועות האופייניים לקהילה והמצויים בתחומיה, זמינות קווי התחבורה הציבורית הייעודית אל יישוב כלשהו וממנו; שירותי הדת הקיימים בו (בתי כנסת, מקוואות, בתי מדרש, רבני קהילה) ושירותי הקהילה הכלליים שאותם הוא מספק (קופ"ח, בנקים, ביטוח לאומי, אולמות אירועים ועוד). בהיררכיה היישובית הכללית-מערבית המרכיבה את זהותם של יישובים, יש משמעות פחותה למצאי החנויות בשל היעדר הגבלות וצרכים מיוחדים ובשל רמת מינוע גבוהה המאפשרת את קבלת השירותים או המוצרים גם ביישוב שכן. בחברה החרדית לתחבורה הציבורית משמעות רבה בהיבט הצרכני, אך בעיקר אל מול הקשר המתחייב בין הריכוזים השונים בשל התלות במשפחה, בקהילה ובמנהיגיה, המחייב תחבורה ציבורית מסודרת.⁴⁹

בזיקה להיררכיה הפונקציונלית, ההיררכיה התרמיתית המדרגת כאמור את יוקרת המקום, ניתנת לכימות ומדידה פחות מן ההיררכיות האחרות ובחלקה אף מהווה תוצר שלהן. היררכיה זו מבוססת על האופן שבו מתייחס כלל הציבור אל היישוב, יחס המאגד מישורים שונים ויוצר מדרג המושתת ברובו על תחושות, רצונות ושאיפות של הפרטים.⁵⁰ כפי שצויין, בחברה החרדית "תפיסת המקום" היא תוצר קיומם של מוסדות חינוך יוקרתיים במיוחד לבני שבע עשרה ומעלה; ההרכב החוגי של האוכלוסייה (חלוקה על פי בסיס אתני – ספרדים-אשכנזים והימצאותן של קבוצות אשכנזיות ביישוב); הימצאות הנהגה רבנית מרכזית; מידת פתיחותו של היישוב להשפעות החברה הסובבת; ויכולתו של המקום לספק את המעטפת המלאה הנדרשת לאדם החרדי על מנת לקיים את אורחות חייו.⁵¹

שיקולים נוספים חשובים בבחירת מקום המגורים – הנובעים בעיקר מההיררכיה הפונקציונלית ופחות מזו התרמיתית – מעוגנים בהחלטה על רכישת דירה והיא לרוב ההחלטה הכלכלית החשובה ביותר של התא המשפחתי החרדי.⁵² בעבודה שנערכה עבור

47 ש.ס.

48 ש.ס.

49 להרחבה ראו כהנר התפתחות המבנה המרחבי, לעיל ה"ש 12, בעמ' 228-244; כהנר "גיאוגרפיה של היבדלות דתית", לעיל ה"ש 45.

50 להרחבה בנושא ההיררכיה התרמיתית ראו קפלן ואח' גיאוגרפיה אורבנית, לעיל ה"ש 46, בעמ' 183-195.

51 להרחבה ראו פלינט ואח' "דומים ושונים", לעיל ה"ש 10, בעמ' 81-110; כהנר "גיאוגרפיה של היבדלות דתית", לעיל ה"ש 45.

52 להרחבה ראו כהנר ושלמה "מגטו לפרוור", לעיל ה"ש 18, בעמ' 257; משרד הבינוי והשיכון תוכנית אסטרטגית לדוור, לעיל ה"ש 14, בעמ' 63-72.

משרד השיכון אוגד דיון זה לחמישה פרמטרים מרכזיים שעל פיהם בוחר אדם חרדי את מקום מגוריו: מסה (קיומה של קהילה בעלת מסה קריטית אשר תאפשר את עקרון "היתרון לגודל"); מחיר הדירה; מוקד (ניידות וחיבור לקהילות האם); "תפיסת המקום" (על פי הדיון שנערך לעיל); תעסוקה (פרמטר שהיה פחות משמעותי בעשורים הקודמים בשל אופייה של חברת הלומדים החרדית, אך התווסף באופן משמעותי בעשור האחרון לתהליך בחירת המגורים בחברה החרדית).⁵³

(א) תהליכים אתניים ביצירת המרחב החרדי ותפיסתו

ליאון, סוציולוג העוסק בחקר החברה החרדית-מזרחית, דן רבות במחקריו בדפוס השוליות האתנית במערכת היחסים אשכנזים-מזרחים בחברה החרדית.⁵⁴ ומצביע על פרדוקס קבוע וידוע בדפוס זה שבין קבלת האידאולוגיה, הסמכות ואורח החיים החרדי ליטאי לבין מצב תמידי של חשיפה לאפליה בוטה בצומתי חיים משמעותיים של החרדים המזרחים דווקא מצד מי שעודדו אותם לאמץ את הזהות הזו. דחיקתם של החרדים המזרחים אל פריפריות החברה החרדית באה לידי ביטוי בדרכים רבות: בנטייה של חרדים אשכנזים להמעט בערכם של פוסקי הלכה מזרחיים; במדידת איכותם של מוסדות החינוך על סמך קריטריונים אתניים, וגם באי-קבלתם לשכונות וליישובים והרשימה ארוכה.

כך, לסוגיית השוליות האתנית החרדית-מזרחית ביטוי משמעותי במרחב. ליכתה של החברה החרדית עדיין שמרנית ומשוחחת שיחה סגרגטיבית מאוד המבוססת ביתר שאת על מנגנונים של "סגרגציה כפולה"⁵⁵ – הפרדה מרחבית של חרדים מהחברה הכללית והפרדה אתנית בין קהילותיה בתוך מרחביה שלה.

תופעת "הסגרגציה הכפולה" היא סוגיה משמעותית לדיון בזהות המרחבית והחברתית החרדית. תופעה זו מסבירה את ההיררכיה האתנית והמעמדית הברורה בתוך החברה החרדית – שהזהות האשכנזית בראשה וקבוצות השוליים (הזהות המזרחית ובעלי התשובה) בתחתיתה. ביטוי לכך ניתן למשל לראות בתהליך הקמתן של הערים החרדיות הייעודיות, ההומוגניות והסגורות שקמו במהירות ובאינטנסיביות בעשורים האחרונים. הקמתן של הערים הללו נבעה במידה רבה מאינטרסים פוליטיים אך גם מתוך הרצון לגור ליד הדומה והמשותף (גם בהקשרים האתניים), שאיפה טבעית ומוכרת המובילה לסגרגטיביות גם בתוך מרחביה של האוכלוסייה הכללית.⁵⁶

- 53 משרד הבינוי והשיכון תוכנית אסטרטגית לדירור, שם.
- 54 להרחבה ראו ליאון חרדיות רכה, לעיל ה"ש 10, בעמ' 55-82; ליאון המצנפת והדגל, לעיל ה"ש 10, בעמ' 11-31, 125-130.
- 55 להרחבת הדיון במושג סגרגציה מרחבית ראו נתי מרום "מאה שנים של היבדלות – היסטוריה מקוצרת של קהילות מתבדלות ומגודרות בתל-אביב" משפט, חברה ותרבות – קהילות מגודרות 169 (אמנון להבי ורתם רוזנברג עורכים, 2010). להרחבה במושג סגרגציה כפולה בהקשר החרדי ראו כהנר "בין גטו-פוליטיקה לגאו-פוליטיקה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 81-82.
- 56 דיון בהיבדלות המרחבית האתנית בחברה החרדית ניתן לראות אצל פלינט ואח' "דומים ושונים", לעיל ה"ש 10, בעמ' 81-110; כהנר "בין גטו-פוליטיקה לגאו-פוליטיקה", שם; כהנר "גיאוגרפיה של היבדלות דתית", לעיל ה"ש 45.

כאמור, חתך האוכלוסייה הוא הגורם המשפיע ביותר על מיתוגם של יישובים וההיררכיה התדמיתית של היישוב ("תפיסת המקום") נובעת מהרכב הקבוצות הבונות אותו. אז כיצד יוצרים על פי התפיסה החרדית "יישוב טוב" או "יישוב נחשב"? כיצד יוצרים מרחב סגור בעל "ניחוח פנים-קבוצתי" ברור? ומעת שנוצר, כיצד משמרים – או משפרים – את מעמדו בהיררכיה זו? תהליכים אלו נבנים על ידי מנגנוני סינון – חלקם פורמליים וחלקם בלתי פורמליים – אשר פותחו על ידי הקבוצות החרדיות על מנת לשמש כחסמים לכניסת אוכלוסייה אחרת למרחבן ועל מנת לחזק את הדומיננטיות שלהן במרחב הן כלפי פנים והן כלפי חוץ. חסמים אלו כוללים ועדות קבלה ("ועדות אכלוס"), רכישת פרויקטי דיור על ידי עמותות עבור אנ"ש (אנשי שלומם), מנגנוני קבלה לבתי ספר ביישוב, מנגנוני קבלה פורמליים ובלתי פורמליים לבתי הכנסת ולבתי המדרש, שליטה בשוק השכרת הדירות ביישוב, לחץ חברתי על המבקשים למכור או להשכיר דירות ומנגנונים נוספים. חסמים אלו נועדו למנוע כניסת ערכים העשויים להביא לשבירת חומות ההיבדלות מ"העולם החיצון" ושבירת חומות ההיבדלות בין הקבוצות החרדיות עצמן, ומטרתם לשמר במידה רבה את השוליות האתנית. כך למשל אי-קיומה של ועדת אכלוס (כמו בתחילת דרכן של ביתר עילית ועמנואל) או קיומן של כמה ועדות אכלוס (כמו באלעד) הביאו במידה רבה לירידת ערך הדירות ולמיתוג היישוב כ"פתוח מדי" או כ"לא מספיק חרדי" ובכך כפחות אטרקטיבי לאוכלוסיית הליבה החרדית, המחפשת איכות חיים. זו נוצרת בעיקר על ידי אליטיזם חברתי אשכנזי.⁵⁷

ככל שתמשיך האוכלוסייה החרדית להתיישב בערים ובשכונות הומוגניות מגודרות וסגורות משלה יוביל הדבר ליצירתו של מרחב נבדל, ההולך וגדל מבחינה דמוגרפית וגאוגרפית, וההולך ומסתגר מסביבתו, מסתגר בחלוקה אתנית פנימית ומעכב עבור אלו שחיים בקהילותיו לא רק את החשיפה לתהליכי המודרניזציה אלא גם את השימוש בהם ומינופם. זאת כיוון שהקהילה והמרחב הנבדל מייצרים לחץ חברתי רב להתנהג בהתאם לנורמות המקובלות והשמרניות של ההגמוניה האשכנזית. אלו המחפשים חיים מודרניים יותר יוצאים החוצה למרחבי התפר בדמותן של שכונות חרדיות מסוימות בערים מעורבות או בשכונות הרחבה סמוכות לערים החרדיות.⁵⁸

עם זאת, ניתן לראות בעשור האחרון שכלל שהערים ההומוגניות הולכות וגדלות מבחינה מספרית – ועל אף תהליכי הסינון – הן הופכות הטרוגניות יותר ומאפשרות לקבוצות שונות ומגוונות להיכנס למרחב העירוני הסגור. כאן נמצא שמנגנוני הסינון נשחקים אל מול הגידול הדמוגרפי ואל מול התהליכים החברתיים שנדונו לעיל, הפותחים את המרחב החרדי הנבדל וההומוגני שיוצרות הערים החרדיות החדשות. נדמה שהמבנה ההומוגני של עיר ייעודית לאוכלוסייה החרדית אומנם מאפשר לחברה החרדית להישאר ספונה בד' אמותיה המלוות בתשתית עירונית ייעודית, אך עם זאת תהליכי המודרניזציה ההולכים ומתחזקים "פולשים" גם לתוך מרחב ייעודי זה. אולם, במיקום מרחבי זה התהליך החזק יותר הוא ההיסגרות, השמרנות ותיקוף התהליכי השוליות האתנית.⁵⁹

57 ש.ש.

58 להרחבה ראו כהנר "בין גטו-פוליטיקה לגאו-פוליטיקה", שם; כהנר "גיאוגרפיה של היבדלות דתית", ש.ש.

59 ש.ש.

(ב) תהליכים סוציו-אקונומיים ביצירת המרחב החרדי ותפיסתו

עבודות המחקר שנערכו בעשור האחרון סימנו באופן מובהק סדרת צרכים ומוטיבציות בכל הנוגע למערך הערכים החשובים לפרטים בחברה החרדית ככל הנוגע לבחירת אזורי המגורים, השכונות, הדיירות או הבתים המיועדים.⁶⁰ בחירות אלו משקפות סל של זהויות תרבותיות-חברתיות-מרחביות המעוניינות במרחב נבדל משלהן, המחולק עד כמה שניתן גם בחלוקת האתניות-קהילתיות המאפיינות את החברה החרדית. כאן אבקש לטעון שסל הבחירות המרחביות של החברה החרדית הולך ומתגוון לנוכח השינויים שחלים בה והמגוון הקבוצתי הנוצר בקהילתיה על הסרגל שבין שמרנות למודרניות. שינויים אלו עשויים להציב סימני שאלה גם לגבי פרמטרים מובהקים בבחירת מקום המגורים החרדי כמו מקומה של החלוקה האתנית, הצורך בהנהגה רבנית משמעותית בקרבת מקום, וכמו כן עשויים להציב בראש הרשימה פרמטרים שלא היו בה בעבר או היו שוליים כמו מרחבי תעסוקה משמעותיים, שטחים פתוחים, מרחבי פנאי וספורט, ומעבר משמעותי מהתייחסות ל"זהות השכן שלי" בהקשרים האתניים והדתיים, להתייחסות לזהות המעמדית-כלכלית והחברתית-דתית שלו. מעבר זה מאפיין בעיקר את הקבוצות החרדיות המודרניות.

מעבר זה טומן בחובו פוטנציאל מעבר ממבנה מובהק של "קהילות חיץ אידאולוגיות (קהילות ייעוד)"⁶¹ המבקשות להפריד את עצמן ברמה ערכית-תרבותית-אתנית-אידאולוגית מהסביבה החיצונית ל"קהילות מתוכננות"⁶² המתארגנות סביב המטרה לייצר איכות חיים

60 בין העבודות היישומיות המרכזיות העוסקות בבחירות המגורים של החברה החרדית ראו אבי דגני ורינה דגני הביקוש למגורים במגזר החרדי (2000); שלומית כנען, אלי שטרן וטל עוויאל-כרמל צרכי הדיור של הציבור החרדי (2006); כהנר התפתחות המבנה המרחבי, לעיל ה"ש 12, בעמ' 245-1; משרד הבינוי והשיכון תוכנית אסטרטגית לדיור, לעיל ה"ש 14, בעמ' 1-172; סדן ואח' כינון עיר-שדה חרדית, לעיל ה"ש 16, בעמ' 1-31.

61 קהילות ייעוד הן קהילות המציבות "חיץ" בינן לבין הסביבה החיצונית. חיץ זה עשוי להתבטא במנגנונים פורמליים לסינון המצטרפים הפוטנציאליים לקבוצה לפי התאמתם לאורח החיים הקולקטיבי הרצוי, ו/או באמצעות גידור פיזי של הקהילה, כדי למנוע מאנשים מבחוץ להיכנס למתחם הקהילתי בחופשיות. מדובר בקבוצה של אנשים בעלי מכנה משותף של אידאולוגיה, ערכים או אמונות, המתבדלת מן הסביבה החיצונית, ברמה הפיזית והפונקציונלית. קהילות אלו נשענות על נורמות פנימיות ועל מוסדות, במטרה לספק את השירותים הייחודיים הדרושים לקיום אורח חייהן. טיב השירותים משתנה בהתאם לצרכים הייחודיים של כל קהילה. אספקת השירותים מתאפשרת תודות למערכות שיתופיות פורמליות ובלתי-פורמליות שפועלות בקהילה. הדוגמאות הבולטות ל"קהילות ייעוד" בישראל הן קיבוצים ושכונות חרדיות. להרחבה על המושג קהילות ייעוד ראו אמנון להבי "קהילות מגורים חדשות בישראל – בין הפרטה להפרדה" דין ודברים כ(1) 63 (2005); אמנון להבי "מבוא: קהילות מגודרות בישראל – בין העיר לכפר" משפט, חברה ותרבות – קהילות מגודרות 9 (אמנון להבי ורתם רוזנברג עורכים, 2010).

62 קהילה מתוכננת היא התארגנות של יזמים וקבוצות רכישה להקמת פרויקטים פרטיים למגורים, במטרה להעניק איכות חיים גבוהה לתושביהם, תוך היבדלות מן הסביבה החיצונית. באמצעות מנגנונים פורמליים (חברות ניהול וועדי בתים), וחוזים בכתב הקובעים את נורמות ההתנהגות והמחויבויות של הדיירים, קהילות אלו מספקות שירותים וטובין לחבריהן. עיקר השיתוף שמתקיים "בקהילות המתוכננות" נועד לייצל אספקה של שירותים וטובין לשיפור איכות

ורמת חיים. משמעות הדבר – שכנות הנכנית גם על פי פרמטרים של רמת חיים ואורחות חיים מערביים, תוך הבנה שהמרחב אינו יכול להיות מבודד לגמרי מהמרחב הכללי. כך ההבחנה בין מרחבי המחיה נכנית פחות על החלוקה האתנית בציבור החרדי המודרני ויותר על דמיון סוציו־אקונומי־דתי־קהילתי בין השכנים הפוטנציאלים במרחב המובלעת. נקודת מבט זו, גם אם נדמה שהיא שולית מהבחינה הדמוגרפית־מספרית בנקודת הזמן הנוכחית, נדמה כי יהיה לתת עליה את הדעת במודל מרחבי עתידי שניצניו כבר קיימים במרחבי קווי התפר בשכונות ובערים מסוימות. כך במעבר האוכלוסייה החרדית לשכונות הרחבה ביישובים דתיים (דוגמת הרחבת היישוב מתתיהו), במעבר למגורים במגדלים (סדרת המגדלים בכניסה לירושלים) ובמעבר למרחב התפר בין שכונות חרדיות לחילוניות (דוגמת גבול בני ברק-רמת גן, חלק משכונת הדר גנים בפתח תקווה וחלק משכונת בית וגן בירושלים). מעברים אלו הם בעלי פוטנציאל לייצר קהילות שזהות דתית־מעמדית־חברתית נמצאת במרכזן ולא זו האתנית.⁶³ חשוב עם זאת לזכור כי במקביל לתהליכי השינוי ומרחוב הזהות החדשים ממשיכים להתקיים תהליכי סוציאליזציה משמעותיים בתוך החברה החרדית (שהקבוצות החרדיות המודרניות הם יציר כפיה) הכוללים חינוך להפרדה אתנית בין אשכנזים לספרדים בהקשרים של חינוך, שידוכים, סמכות רבנית ומגורים.

הסגרגציה במרחב החרדי יושבת, אם כך, בין שני צירי עומק מנוגדים: תהליך אחד של היברלות הטומן בחובו באופן מובנה את יצירתן ושימורן של קהילות ייעוד חרדיות המאופיינות בסגרגציה אתנית; ותהליך שני, תוצר של תהליכי המודרניזציה, המייצר קהילות מתוכננות המאופיינות בתהליכי מרחוב מעמדיים סוציו־אקונומיים. האחרון טרם השפיע באופן ברור על ההתפתחות המרחבית־חברתית־תרבותית, אך ניצניו מתחילים להיראות במפת התפוצה החרדית ישראלית ובמבנים המרחביים החדשים המאפיינים אותה.

ב. המישור השני – הצגת המודלים המרחביים הקיימים לאוכלוסייה החרדית

1. מודלים מרחביים כ"טריטוריות מכוננות" לטיפולוגיית הזהויות החרדיות
 בחלק זה אבקש להציג ולבחון את המודלים המרחביים הקיימים בתפוצת המרחב החרדי, את מודל הבסיס של תפוצת הקהילה החרדית, את היתרונות והחסרונות של הדגמים המרחביים המרכיבים אותו עבור החברה החרדית, וכן את המודלים המרחביים המאפיינים את האוכלוסייה החרדית המודרנית אל מול המודלים הוותיקים שמאפיינים את האוכלוסיות החרדיות המצויות בליבת החברה החרדית.

החיים. ואולם, בעקבות השימוש המשותף של הדיירים ב"שטחים הציבוריים" של הקהילה, עם השנים עשויות להיווצר רשתות חברתיות ומידה של מודעות קולקטיבית בקרב הדיירים. הדוגמאות הבולטות ל"קהילות מתוכננות" בישראל הן יישובים קהילתיים ושכונות פרטיות. להרחבה ראו שם.

63 להרחבה ראו כהנר "על קו תפר", לעיל ה"ש 9, בעמ' 181-202.

מודל הבסיס של תפוצת האוכלוסייה החרדית מבוסס על מודל מרחבי המושתת על שלושה מבנים מובהקים: ⁶⁴ "ערי הראשה" של המרחב החרדי – הערים הוותיקות בני ברק וירושלים; ריכוזים חרדיים בערים כלליות שבהן יחסי גודל שונים של אוכלוסיות חילונית, דתית וחרדית; והערים החרדיות ההומוגניות המיועדות אך ורק לאוכלוסייה החרדית. אל ערי הראשה של המרחב החרדי יש להתייחס כאל נתוני פתיחה: הן הגדולות והמשמעותיות מכל הריכוזים האחרים (בירושלים כ-250,000 חרדים, בבני ברק כ-150,000 חרדים). ⁶⁵ שתי הערים הללו מכילות את חלק הארי של הקהילה החרדית ומוסדותיה לגוניהם השונים, והן המניעות את התהליכים שמעצבים את הפריסה החרדית. בני ברק וירושלים מהוות את העוגנים הראשיים ואת גלעינו של המרחב החרדי הארצי ומתוך כך מניעות את כל תנועת

הזיקות החינוכיות, הקהילתיות, הצרכניות והתעסוקתיות במרחב זה. ⁶⁶ המבנה השני, והמורכב ביותר, הוא שכונות חרדיות בערים כלליות ("ערי הפסיפס") בסדרי גודל שונים. מבנה זה מתחלק לשכונות חרדיות בערים כלליות גדולות שבהן ריכוזים חרדיים המונים כ-15,000 עד 30,000 איש, אלו מורכבים מאוכלוסיות ככל הגילים והקהילות, ולשכונות חרדיות בעיירות פיתוח בפריפריה שבהן ריכוזים המונים 5,000 עד 15,000 איש. הרכב האוכלוסייה בהן מגוון, אך ניתן לראות יותר אוכלוסייה חרדית-ספרדית. המבנה השני מורכב מדגמי משנה השונים באופיים ובתהליכי התפרסותם במרחב, אלו כוללים: קהילות שנוצרו סביב הקמתן של קריות חסידיות אשר מתנהלות במבנה קהילתי סגור ופחות מזמין; קהילות שנוצרו סביב ישיבה; קהילות קטנות שנוצרו סביב רבנים כריזמטיים; ושכונות המאוכלסות במגוון חוגים חרדיים. ⁶⁷

המבנה השלישי מבוסס על הערים החרדיות ההומוגניות, ריכוזים המונים של כ-50,000 עד 60,000 איש. בתוכם: אלעד, רמת בית שמש, מודיעין עילית, ביתר עילית. ערים אלו המורכבות בעיקר מאוכלוסייה חרדית צעירה יחסית, ומתאפיינות בחלוקות אתניות פנימיות, מתנהלות כקהילות מגודרות פרווריות ⁶⁸ המחוברות בצינורות הזנה לערי הראשה במרחב החרדי ומנהלות בעצמן משק "כמעט אוטרכי" ⁶⁹ אשר "גייר" עבור עצמו את הצרכים

64 להרחבה על המבנים המרחביים של האוכלוסייה החרדית ראו כהנר התפתחות המבנה המרחבי, לעיל ה"ש 12, בעמ' 36-62; משרד הבינוי והשיכון תוכנית אסטרטגית לדירור, לעיל ה"ש 14, בעמ' 57-61; כהנר ושלהב "מגטו לפרוור", לעיל ה"ש 18, בעמ' 256.

65 להרחבה ראו מלאך ואח' שנתון החברה החרדית, לעיל ה"ש 33, בעמ' 51.

66 להרחבה ראו כהנר התפתחות המבנה המרחבי, לעיל ה"ש 12, בעמ' 36-62, 228-244; משרד הבינוי והשיכון תוכנית אסטרטגית לדירור, לעיל ה"ש 14, בעמ' 57-61; כהנר ושלהב "מגטו לפרוור", לעיל ה"ש 18, בעמ' 256.

67 שם.

68 שם.

69 "משק כמעט אוטרכי" בהקשר החרדי מוסבר בכך שגודלה הדמוגרפי של הקהילה החרדית, המרחבים הנבדלים שהיא יצרה בערי הפרוור החרדיות החדשות, דפוסי הצריכה המיוחדים לה ואולי גם כוחה הפוליטי, מאפשרים לה לדרוש ולקבל התאמות של מרכיבי שוק רבים לצרכים המיוחדים שלה ולדפוסי הצריכה שלה. בכך הקהילה מתפתחת לשוק כמעט נפרד העומד בפני עצמו, גם אם אין הוא "משק אוטרכי" והוא מבוסס רובו ככולו על המשק הכללי. הוא מצליח ל"הכשיר" מוצרים ייעודיים עבור האוכלוסייה החרדית, כמו שירותי הבריאות ביישובים ובשכונות

האינסטרומנטליים ומיסד את הצרכים התרבותיים והחברתיים, מה שכונה במחקרים קודמים "היברדות מרחבית משלימה"⁷⁰.

אל המבנים הללו נוספים עוד דגמים מרחביים כמו יישובים כפריים קטנים שנוצרו בעיקר על ידי חברי פועלי אגודת ישראל והתפתחו מאוחר יותר על פי רוב סביב מוסד חינוכי שהוקם במקום,⁷¹ דגם של קהילה חרדית קומונאלית ושיתופית (דוגמת אור הגנוז), ודגם "מרחבי ביניים"⁷², דגם מרחבי המתכתב עם דפוס אחר של חרדיות של אלו המבקשים לחיות על "קו התפר" הגאוגרפי והתרבותי בין המרחב החרדי למרחב החילוני בקצהו של המרחב החרדי, דגם זה ינותח בהרחבה בהמשך.

2. מודלים הומוגניים כ"עריסה מרחבית" לזהויות חרדיות המצויות בליבת המרחב החרדי

שני המבנים המרכזיים המייצרים בית וטריטוריה מכוונת לליבת החברה החרדית – מלבד ערי הראשה שלו – הם שכונות חרדיות בערים כלליות ("ערי הפסיפס") וערים חרדיות הומוגניות. במחקר קיימת מחלוקת באשר לאופי שני המודלים המוצגים, יש הסבורים כי נכון להקים ערים חרדיות הומוגניות וסגורות,⁷³ ויש הסבורים כי נכון לפעול להקמתן של "ערי פסיפס" תוך כינון של שכונות חרדיות בתוך יישוב כללי, בדרך שבה שומרת האוכלוסייה החרדית על מגורים קהילתיים, אם כי מבלי לייצר איים של סגירות ובודלנות.⁷⁴ מודל "החיים בנפרד" בערים חרדיות הומוגניות – כאמור, בצד היישובים והשכונות החרדיות הוותיקות התפתחו בעשורים האחרונים ערים חרדיות חדשות ונבדלות. מבנה זה מייצר היברדות מרחבית מקסימלית מהאוכלוסייה הכללית בדמותם של "איים" נבדלים במרחב שמטרתם שימור הזהות החרדית.

אם כן, מהם יתרונותיה של סגורציה מרחבית בשמירת הזהות של חברה מתבדלת? ראשית בכך שהיא יכולה להתפרש כבעלת תועלת חיובית לחברה רב-תרבותית הדוגלת בחיזוק הזהות על ידי מגורים באותו אזור של קבוצה חברתית או תרבותית מסוימת, תוך השתתפות מלאה בשאר היבטי החיים העירוניים או המרחביים-לאומיים ותוך יצירת בסיס לאספקת תעסוקה ועסקים מסוגים שונים. לעיתים התהוותה של היברדות חברתית מרחבית מקורה בניסיון להימנע מאפליה או מהטרדות כלפי הקבוצה המתבדלת בשכונות אחרות שבהן קיים רוב

החרדיות המתאימים את אופי השירות לקהילה החרדית, חברות תחבורה מתאימות את השירות לאופי הביקוש החרדי ואפילו לדרישתם להפרדה מגדרית בחלק מאמצעי התחבורה, מכללות ואוניברסיטאות מתאימות את תוכני הלימוד ואת ארגון הכיתות לאופי תלמידים ותלמידות חרדים, חברות היי־טק מכשירות מקומות עבודה לנשים חרדיות במקומות מגוריהן וחברות מזון גדולות מייחדות פסי ייצור בהכשר מיוחד לאוכלוסייה החרדית. להרחבה ראו כהנר "בין גטו־פוליטיקה לגאופוליטיקה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 77-80.

70 להרחבה ראו כהנר **התפתחות המבנה המרחבי**, לעיל ה"ש 12, בעמ' 170-226, 228-244; כהנר ושלחב "מגטו לפרוור", לעיל ה"ש 18, בעמ' 259-272.

71 שם; משרד הבינוי והשיכון **תוכנית אסטרטגית לדור**, לעיל ה"ש 14, בעמ' 57-61.

72 כהנר "על קו תפר", לעיל ה"ש 9, בעמ' 200-202.

73 להרחבה ראו כהנר ושלחב "מגטו לפרוור", לעיל ה"ש 18, בעמ' 271-272.

74 סדן ואח' **כינון עיר-שדה חרדית**, לעיל ה"ש 16, בעמ' 29-30.

של קבוצה אחרת. הרצון לחיות כקהילה בעלת זהות נבדלת גם מספק מרחב מוגן ומחסום פסיכולוגי נגד רגשות של ניכור חברתי. גישה זו, של התאגדות מרצון, מדגישה את הרצון הרב של שמירה על זהותם ותרבותם הייחודית של המיעוטים ולא דווקא את התרחקותם מהחברה המארחת (שאינה יכולים להיות קשרים כלכליים). יצירת התרבות המקורית ושמירה עליה גורמות להתפתחותם של רשתות מידע אלטרנטיביות, מוסדות עצמאיים (מועדונים, מוסדות דת ותפילה), שירותים ומסחר לא-פורמליים, והרווחה החברתית מושגת גם על ידי תמיכה הדדית ופיננסית.⁷⁵ אם נחזור למוטיב "הטריטוריה המכוננת" אבקש לטעון כי טריטוריה היא חלק מזהות קבוצת המיעוט שלעיתים הופכת את הקרקע שעליה היא נמצאת למעין "קרקע קדושה" סגורה ומותאמת המגובה במוסדות דתיים ותרבותיים ייעודיים עבור זהות קהילתית מסוימת. ככל שזהות המיעוט חזקה יותר, כך הוא יחפש לייצר עבור עצמו אוטונומיה טריטוריאלית מכוננת ופונקציונלית. כך קורה גם בערים החרדיות ההומוגניות. החיים "בנפרד" בערים חרדיות הומוגניות ונבדלות מייצרים מצד אחד קושי באיתור קרקע זמינה ליצירת עיר הגדלה במהירות – שכן עיר חרדית צריכה לשבת בסמוך למרכזים החרדיים הקיימים ולתחבורה נוחה – ובצורך ובחובה של המדינה בתכנון מקורות תעסוקה לתושבים ומקורות הכנסה לרשות המקומית שתקום. בהקשר התרבותי הבידול הגאוגרפי עלול לחזק את בידולה של האוכלוסייה החרדית מכלל החברה הישראלית ואת יצירתו של מרחב המבוסס על "איים תרבותיים". מצד שני, היתרונות לחיים בנפרד הם המענה לרצון לחיות ליד הדומה לי והאפשרות להפוך לחברת רוב בתוך המרחב הנבדל – ובכך כפי שצוין בהקשר הכללי להימנע מהטרדות ואפליה – כמו גם לחזק את הזהות החברתית והתרבותית החרדית ולאפשר את קיומו של "היתרון לגודל" בפיתוח התשתיות לאוכלוסייה ויצירת "קרקע קדושה" עבור האוכלוסייה החרדית.⁷⁶

למאפייניה הייחודיים של החברה החרדית, לאורחות חייה, להשקפות שלה ולדינמיות הדמוגרפית והגאוגרפית של אוכלוסייתה ישנה השפעה רבה על מערכות הקשרים עם האוכלוסייה הכללית ולהתייחסות החרדים למדינה ולרשות הרבים הישראלית. המבנה של הערים החרדיות ההומוגניות יוצר מובלעות סגורות ומסוגרות, שתכליתן הכלה אך ורק של האוכלוסייה החרדית. מבנה זה מפחית את המפגש היומיומי בין האוכלוסייה החרדית לאוכלוסיות אחרות. אל זאת יש להוסיף את מערכות השירות הייעודיות לחברה החרדית

75 להרחבה ודיון ביתרונות ובחסרונות של הסגרגציה המרחבית ניתן לראות במאמרים הללו: Frederick W. Boal, *Ethnic Residential Segregation*, in *SOCIAL AREAS IN CITIES* 41 (David T. Herbert & Ronald John eds., 1978); Ceri Peach, *Conflicting Interpretations of Segregation*, in *SOCIAL INTERACTION AND ETHNIC SEGREGATION* 19 (Peter Jackson & Susan J. Smith eds., 1981); Robert D. Sack, *Territorial Bases of Power*, in *POLITICAL STUDIES FROM SPATIAL PERSPECTIVES: ANGLO-AMERICAN ESSAYS ON POLITICAL GEOGRAPHY* 53 (Alan D. Burnett & Peter J. Taylor eds., 1981)

76 להרחבת הדיון בנושא יתרונותיה וחסרונותיה של ההתיישבות החרדית בערים הומוגניות ראו לי כהנר "בין יסוד התבדלות למגמת מעורבות – דיוקנה המשתנה של החברה החרדית ומקומה במרחב החברה הישראלית" מהי זהות ישראלית? 20-35 (ראובן פרחצור עורך, 2014) (להלן: כהנר "בין יסוד התבדלות למגמת מעורבות"); משרד הבינוי והשיכון תוכנית אסטרטגית לדירור, לעיל ה"ש 14, בעמ' 92-95.

בתחומי התחבורה, החינוך, הצרכנות והתעסוקה, המובדלות אף הן כמעט באופן מוחלט מהחברה הכללית בהיותן ממקומות בתוך הערים החדשות. כלומר, נוצר תהליך מרחבי המחזק את הסגירות, הנבדלות וההתרחקות של האוכלוסייה החרדית מהמדינה. אל אלו כאמור יש להוסיף את שימור השוליות האתנית בין ספרדים לאשכנזים במרחב הערים החרדיות ויצירתה של "סגרגציה כפולה". תהליכים אלו עומדים בסתירה לתהליכי השינוי המאפיינים את החברה החרדית בישראל בעשורים האחרונים.⁷⁷

מודל "החיים יחד" – מרחבי מגורים בערים כלליות ("ערי הפסיפס") – הוא מבנה אחר – שבו דומיננטיות ההפרדה היא פחותה יחסית – של שילוב האוכלוסייה החרדית בתוך שכונות נבדלות בערים כלליות, בשני הדגמים שהוצגו: שכונה חרדית בעיר כללית גדולה ושכונה חרדית בעיר קטנה (עיירת פיתוח). החיים "ביחד", זה לצד זה, טומנים בחובם התמודדות עם דפוסי חיים שונים בין הציבור החרדי לחילוני ומהווים מקור פוטנציאלי ליצירת חיכוך. אל מול אלו, החיים זה לצד זה מייצרים פוטנציאל להיכרות אמיתית ולהשפעות הרדיות חיוביות תוך מיתון הסטיגמות הקיימות בקרב שתי האוכלוסיות, זו החילונית וזו החרדית, כל אחת בנוגע לרעותה. החיים זה לצד זה מאפשרים גם יציאה ממעגלי ההיבדלות בהקשר החברתי והכלכלי, לדוגמה פתיחת שווקי תעסוקה נוספים עבור האוכלוסייה המתבדלת.⁷⁸ במודל זה, על שני המבנים שלו – שכונה חרדית בעיר כללית גדולה ושכונה חרדית בעיר קטנה (עיירת פיתוח) – קיימת התנגדות נחרצת לכניסת חרדים למרחבים כלליים. כך חלק מראשי הערים מסרבים לקלוט אוכלוסייה חרדית בהיקף נרחב בשל הפחד מקליטה של אוכלוסייה ענייה העשויה להוות נטל על היישוב ולשנות את הצביון החברתי של העיר ובשל הפחד מפני זליגה והשתלטות, שכן בהיעדר תכנון, הציבור החרדי פונה לשכונות חילוניות. נוסף על כך, בהקשר התכנוני, לציבור החרדי נדרשים שטחי ציבור רבים (במיוחד על רקע מספר הזרמים הרב והרצון של כל זרם לשמור על זהותו החברתית והאתנית). אך כאשר מדובר בשכונה חרדית בעיר גדולה וחזקה (דמוגרפית וכלכלית), סוג האוכלוסייה והעוצמה המוניציפלית-חברתית שלה מאפשרים לראש העיר לעמוד בתווך ולעצור כניסה של אוכלוסייה חרדית לתחומו. לעומת זאת כאשר מדובר בעיר חלשה סוציו-אקונומית, בשכונה חרדית בעיירת פיתוח או בעיר קטנה, העוצמה המוניציפלית-חברתית היא בדרך כלל מינורית יותר, ומתוך כך ההתנגדות חלשה יותר ולעיתים אוכלוסיות המקור ביישובים אלו אינן מתנגדות כלל ואף מקבלות את כניסת האוכלוסייה החרדית לתחומן. באופן זה קל יותר לאוכלוסייה חרדית להתיישב במרחב עירוני זה, ונוצר מצב שבו אוכלוסייה מוחלשת אחת מתחברת לאוכלוסייה מוחלשת אחרת במרחב דמוגרפי-גאוגרפי מצומצם יחסית. כך, ההטרונגניות הקהילתית הופכת די מהר להומוגניות חרדית בתוך מרחב שמלכתחילה לא יכול לשאת אותה כלכלית וחברתית.

אבקש לטעון כי בהיעדר תכנון גאוגרפי ייעודי לאוכלוסייה החרדית, אשר יאפשר את התפתחותן של קהילות חרדיות במודלים ההומוגניים (שכונה או עיר), יתפתחו קהילות

77 להרחבה ראו כהנר "בין גטו-פוליטיקה לגאו-פוליטיקה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 81; כהנר "גיאוגרפיה של היבדלות דתית", לעיל ה"ש 45.

78 להרחבה ראו כהנר "בין יסוד התבדלות למגמת מעורבות", לעיל ה"ש 76; משרד הבינוי והשיכון תוכנית אסטרטגית לדיור, לעיל ה"ש 14, בעמ' 92-95.

כאלו באופן לא מבוקר במרחב הישראלי (ראו מקרה עפולה עילית, יבנאל, ערד ומקומות נוספים). לדרך זו, הפועלת באמצעות כוחות השוק, יש מחיר לא מבוטל של חיכוך עם האוכלוסייה הכללית במרחב, המתנגדת לרוב לשינוי אופי הרחוב, השכונה או היישוב. חיכוך זה טומן בחובו מאבקים על פניו של המרחב הציבורי כמו פתיחת חנויות בשבת, נסיעת כלי רכב בשבת, קיומם או אי-קיומם של מרחבי פנאי ותרכות כללית ועוד. ארגון "הטריטוריות המכוננות" לציבור החרדי אשר ייבנה מתוך הכרה בזהות התרבותית ובגידול הדמוגרפי המאפיין אותו עשוי להוריד את פוטנציאל החיכוך, המתרחש גם כך כאשר עוסקים במרחבי מגורים משותפים בין זהויות שונות.⁷⁹ מנגד כאמור, קיימים כיום חלקים לא מבוטלים בציבור החרדי המבקשים להיות חלק פעיל ובלתי נפרד ממרחבי המגורים של רשות הרבים הישראלית תוך שמירה על אופיים הדתי-קהילתי-חברתי. אלו מבקשים לגור בקצה מרחב "הטריטוריה המכוננת" ולעיתים אף מחוצה לו, ועל פניו מזמנים פחות חיכוך (נגטיבי) עם הזהויות הלא-חרדיות במרחב הכללי.

3. מרחבי ביניים כ"עריסה מרחבית" לזהויות חרדיות מודרניות: מרחב "קו תפר" תרבותי וגאוגרפי בקצה עיר חרדית הומוגנית ובמרחב העיר הכללית

המודלים המרחביים ההומוגניים בדמותן של הערים הנבדלות והשכונות הנפרדות בתוך עיר כללית משרתים את ליבת האוכלוסייה החרדית. אם כך, מהם המרחבים הפוטנציאליים לקבוצות החרדיות המודרניות? מה מייצר את מרחבי הביניים כעריסתן של הזהויות החרדיות המודרניות? מה הם גורמי הדחיפה מליבת המרחב החרדי וגורמי המשיכה אליה? האם האוכלוסייה החרדית המודרנית – הזקוקה עדיין למוסדותיה ולמרחביה הייעודיים – תדע מצד אחד ל"מסד" את המרחב עבור זהותה בתהליכים שונים של "מרחוב זהות", אך מנגד תדע להכיל גם היא את השונה ממנה בתוך אותו מרחב משותף?

ראשית יובהר כי ייחודה של החרדיות המודרנית אינו עומד אל מול ההבחנה בין חרדים לשאינם חרדים, הבחנה שאיננה דיכוטומית ומעולם לא הייתה. יחידים וקבוצות אלו עשויים להיות בעלי מאפיינים חרדיים חלקיים, בעוד בהקשרים אחרים של חייהם והתנהגותם אינם כאלו, כך שקיימת "סקאלה" רחבה למדי שאינה ניתנת להגדרה חד-משמעית. במרחב זה כלולים חרדים ממגוון קהילות וזהויות, והוא כולל גם את החרדים המודרניים. ייחודה של החרדיות המודרנית לכן אינו בעובדת היותה שונה מהקבוצה החרדית אלא בתוכני השוני ביניהן.⁸⁰

79 שי שטרן מציע מתוך האסכולה המשפטית את מודל "הטוב המשותף" במרחב בין קהילות, בהדגשה על ניתוח הקהילה החרדית, להרחבה ראו שי שטרן "חרדים לקהילה" מחקרי משפט ל 509 (2016); שי שטרן "הכלה והדרה במרחב הישראלי: הזכות לקניין כמפתח לפתרון סוגיית ההדרה הגיאוגרפית" עיוני משפט לז 95 (2014).

80 דיון נרחב בסוגיית הזהויות המודרניות הזו ניתן למצוא אצל זיכרמן וכהנר חרדיות מודרנית, לעיל ה"ש 9, בעמ' 62-130; בראון מדריך לחברה החרדית, לעיל ה"ש 40. להרחבה בטיפולוגיית הזהויות של הקבוצות החרדיות המודרניות ומיקומן במרחב ראו כהנר "על קו תפר", לעיל ה"ש 9, בעמ' 171-179.

החרדיות המודרנית רואה את עצמה כחלק מהחברה החרדית אך בה בעת איננה ממדרת את עצמה מן הישראליות החילונית. ביטוי לכך ניתן לראות בזיהוי המרחבים הגאוגרפיים שבהם היא מרוכזת ובאפיון מערכת החיים על "קו תפר" תרבותי וגאוגרפי בקצה של עיר הומוגנית חרדית ובמרחב העיר הכללית. כך התפתח דגם מרחבי המכיל את מגוון הזהויות החרדיות המודרניות, והוא דגם "מרחבי הביניים".⁸¹ המונח "מרחב ביניים" בביטוי הגאוגרפי מלמד על הצורך (אם מתוך רצון ואם מתוך דחיקה) לחיות על "קו תפר", בקצותיהם של שני מרחבים בעלי זהות חברתית שונה, ובכך "ליהנות משני העולמות".

מרחבי הביניים נוצרו בשל תנאים כלכליים ייחודיים (מחירי דיור וסגנון בנייה), רצון לגור ליד הדומה ומאפייני הזהות של הקהילות החרדיות המודרניות, הבאים לידי ביטוי בצורך בקשר עם הציבור החילוני ועם המרחב החרדי גם יחד. מרחבי הביניים נוצרים בעזרת מסננות זהותיות מעמדיות (היכולת לשלם עבור הדירה) ובעזרת מסננות זהותיות אתניות-תרבותיות קהילתיות פורמליות – דוגמת ועדות הקבלה לשכונה, למוסדות הלימוד ולבית הכנסת, ובלתי פורמליות – דוגמת שיתוף בשיח שכנים, קבוצות ווטסאפ או בחגים – כמעצבות זהות של מקום וקהילה. החיים יחד במרחבי המגורים בערים מעורבות מאפשרים את קיומה הפיזי של הקהילה החרדית המודרנית ואת קיום הקשר בין החברה החרדית לבין החברה הכללית, קשר שמתאפשר בעוצמה פחותה בהרכב בערים החרדיות ההומוגניות הסגורות ואף במרחב "קו התפר" שבקצה מרחבן.⁸²

מרחבי "קו התפר" נוצרו כחלק מתהליכי דחיפה ומשיכה של האוכלוסייה החרדית-מודרנית למיקומים אלו. מרחבים אלו אינם יציבים, ותלויים בתהליכים מרחביים המצויים בתנועה, לרבות זליגתה של החרדיות הקלאסית לתוכם ודחיקת החרדיות המודרנית למרחב החילוני. גם בתוך מרחב "קו התפר" התהליכים דינמיים, ונמצא שהזהויות השונות השותפות בהכנייתו של מרחב התפר אינן קבועות ויציבות אלא נמצאות אף הן במעבר בהיבטים שונים הקשורים בגיל, מצב משפחתי, רמת ההשכלה וסוגיה, מצב כלכלי, שמרנות דתית, רמת ההשתייכות לחברת הלומדים החרדית ועוד.⁸³

גם מרחב התפר שבין שכונה חילונית לחרדית וגם מרחב התפר שבין שכונת הרחבה לעיר חרדית הומוגנית מאפשרים את מרחוב הזהות של הקהילה החרדית-מודרנית בתפר שבין החברה החרדית הקלאסית לרשות הרבים הישראלית ובתפר שבין החברה החרדית הקלאסית למרחבי המחיה של קהילות חרדית פתוחה ואידאולוגית פחות. שני מרחבים אלו מאפשרים לחיות בקרבה אך בריחוק מהליבה החרדית. מיקום "קו תפר" הצמוד לעיר חרדית הומוגנית מציג מיקום שמרני יותר, אידאולוגי, אברכי בעל ניואנסים מעודנים של גשמיות, חילוניות ומערביות, המשפיעים על בחירת מקום המגורים. מיקום "קו התפר" הצמוד למרחב החילוני מציג תפיסה פתוחה יותר, העושה שימוש אינטנסיבי במרחב רשות הרבים הישראלית ככל הקשור לתעסוקה, ללימודים אקדמיים ולתרבות הפנאי. בשני המרחבים מתקיימות פרקטיקות יום-יומיות של שיוך המרחב ומרחוב הזהות, הכוללות מיסוד שכונת

81 כהנר "על קו תפר", שם, בעמ' 200-202.

82 שם.

83 שם.

מגורים ברוח הקהילה, פתיחת מוסדות (בית כנסת, מוסדות חינוך, חוגים קהילתיים) ויצירת מרחב קהילתי חברתי-תרבותי משותף (יחסי שכנות, חגים).⁸⁴

הצורך בקהילתיות אצל החרדים המודרניים היושבים בשני המרחבים הללו מקטין את האפשרות לאחוז במרחב כמאפשר זרות (אינדיבידואליות) ולכלל הפחות מאפשר להחזיק בתפיסת "חיה ותן לחיות". הצורך המובנה בקהילתיות – הן דתית והן חברתית – מחזק את התהליכים האקטיביסטיים של מרחב הזהות; אומנם ה"שונה" הוא גורם משיכה, אך המוטיב המרכזי שבו הוא איום על הזהות: גם אם זו נמצאת בתהליכי שינוי, היא מוצאת את עצמה מוגדרת אל מול קבוצות חדשות (במקרה זה פתוחות יותר). תהליך זה גורם בסופו של דבר להתכנסות (יצירת מובלעת חדשה הומוגנית יחסית) ומעבר למרחב ביניים חדש לאלו המחפשים אינדיבידואליות ומרחב קהילתי פחות לוחץ.⁸⁵

הצורך במרחבי ביניים ילך ויגדל עם התעצמותם של השינויים המתרחשים בחברה החרדית, ובתוכם הגידול הדמוגרפי, יצירתן של קהילות פתוחות יותר, התהדקות האינטראקציה עם הציבור החילוני, היציאה לעבודה במרחב החילוני, החשיפה לאינטרנט, אימוץ אינטרנטיבי יותר של תרבות צריכה, פנאי ונופש וכניסתם של גברים ללימודים אקדמיים.

שינויים אלו, הניכרים בעוצמות שונות בקרב מגזרי החברה החרדית, מטביעים בה את חותמם ומעצבים אותה ואת מרחביה מחדש, ומייצרים מודלים מרחביים חדשים עבור הזהויות המתחדשות בה. החברה החרדית הפכה מחברה קטנה ואינטימית לחברה גדולת ממדים במובנים דמוגרפיים ומספריים, וזהות קהילתית בחלוקות פנימיות נעשית מגוונת יותר ויותר. המחזיקים בפוטנציאל להצטרפות ל"מרחבי התפר" בקצה מרחב חרדי או בתוך מרחב "קו התפר" הם הסטודנטים בוגרי המכללות החרדיות והאוניברסיטאות, בוגרי מסלולי הגיוס הייעודיים, בעלי המקצועות החופשיים העובדים במרחב החילוני, גולשי האינטרנט, צרכני התקשורת, קהילות הרווקים החרדים המתפתחות במרחב הביניים וחברי הקבוצות ה"פתוחות" יותר מקרב קהילות החברה החרדית. זהויות אלו, שמספרן הולך וגדל, רובן עדיין נמצאות בפריפריה החברתית של החברה החרדית בעלת הזהות השמרנית, אך הן בעלות פוטנציאל להתמזג באופן חלקי ברשות הרבים הישראלית, וכך לעצב באופן שונה את מרחבי הקיום היום-יומי של הקהילה החרדית, זהותה ומסגרותיה הקהילתיות בתוך המרחב החברתי הישראלי ובתוך מרחביה פנימה.⁸⁶

המודלים המרחביים לקהילות החרדיות המודרניות מציגים חלופה מרחבית-תרבותית לטריטוריה המקובלת עבור אורח חיים המקובל בליבה החרדית, חלופה שבמידה רבה מנגישה טריטוריות מכוננות חדשות המאפשרות שילוב והשתלבות בחברה הישראלית הכללית במינונים שונים. בהקשר המרחבי, יש לציין שוב שעל אף תהליכי השינוי שעוברת החברה החרדית בעשורים האחרונים המרחב החרדי עדיין מציג דינמיקה של הסתגרות בדמותן של הערים החרדיות החדשות.⁸⁷ מכאן יהיה מעניין לעקוב גם אחר גידולן של הקבוצות החרדיות-מודרניות המחפשות את הקשר עם העולם החילוני ואף ניזונות ממנו על מנת

84 ש.ם.

85 ש.ם.

86 ש.ם.

87 להרחבה ראו כהנר ושלמה "מגטו לפרוור", לעיל ה"ש 18, בעמ' 266-271.

ליצור את תרבות ה"גם וגם". מי מהכוחות יהיה חזק יותר? כיצד יתפתחו הטריטוריות הפיזיות המחזיקות את הזהויות החרדיות המודרניות השונות? איזה כוח פנימי יגבר בתוך מרחב החרדיות המודרנית – הכוח הקהילתי, או הכוח המבקש לאחוז בתחושת האחרות, האנונימיות, הזרות התמידית? מרחבי הביניים משמשים כעריסתה הטריטוריאלית של הזהות החרדית המודרנית, הנמצאת בתהליך מעברי, וכך גם התגבשות מרחביה.

האם החברה הישראלית תדע להכיל את השינוי שחל באוכלוסייה חרדית זו, תדע להכיר בו ולקבל אותה כ"שכנה טובה" במרחב משותף? נדמה כי כרגע החיים זה לצד זה במרחבים משותפים ללא חיכוך, הם חזון קיים אך רחוק. החברה הכללית צריכה ללמוד את תהליכי השינוי המתרחשים בחברה החרדית, להכיר בהם ולייצר מודעות לתהליכים אלו, העשויים לפתח מרחבי גשר פוטנציאליים ושכנות אפשרית במרחב משותף. למולה, האוכלוסייה החרדית המודרנית, הזקוקה עדיין למוסדותיה ולמרחביה הייעודיים, תצטרך ללמוד מצד אחד כיצד להיאבק על מיסוד מרחבה אל מול החרדיות הקלאסית בתהליכים שונים של "מרחוב זהות", אך מנגד יהיה עליה ללמוד להגמיש את עמדותיה כלפי השונה ממנה בתוך אותו המרחב המשותף. נדמה שהחברה הישראלית רחוקה עדיין ממימוש שני התהליכים הללו, אפילו בקרב קבוצות שעל פניו כבר מוכנות ללכת למרחב משותף ולבניית שכנות מכילה ומאפשרת.

ג. המישור השלישי – בחינת המודלים הקיימים למול סוגי האוכלוסייה והמיקום במרחב המדינה

1. מודלים מרחביים חרדיים ומיקומם בין מרכז לפריפריה במרחב הישראלי

על פניו, קהילה מתבדלת תבקש להתמקם במרחב הפריפריאלי על מנת שתוכל להיות רחוקה "מעניני השלטון" ועל מנת שתוכל לזכות באדמה כמה שיותר זולה בשולי המדינה, במטרה לפתח את "הטריטוריה המכוננת" המתאימה לזהותה.⁸⁸ המרחב החרדי נשלט כאמור על ידי שתי ערי ראשה המצויות במרכז המרחבי, החברתי והפוליטי של מדינת ישראל. התשוקה והצורך התמידי של האדם החרדי היא להיות קרוב למרכזיו הראשיים והיא זו אשר הובילה וכיוונה את התנועה וההתפתחות של המרחב החרדי. גלי ההגירה שצוינו בתחילת המאמר נוצרו בעקבות תהליכי דחיקה מבני ברק ומירושלים בשל מחסור במקום פיזי או מחסור בדירות זולות. אל אלו כמובן נוספו תהליכים פוליטיים שהשפיעו על כיווני ההגירה החרדית ככל התקופות.⁸⁹

שתי התפתחויות מרחביות משמעותיות נוצרו מקום המדינה ועד ימינו במפת התפוצה החרדית, האחת היא הקמתן של הערים החרדיות ההומוגניות כערי פרוור של בני ברק וירושלים; והשנייה היא יישובה של הפריפריה הישראלית על ידי שכונות חרדיות ההומוגניות בערים כלליות.

88 בראון "טריטוריאליזם", לעיל ה"ש 1, בעמ' 530.

89 כהנר ושלמה "מגטו לפרוור", לעיל ה"ש 18, בעמ' 259.

(א) מודל העיר החרדית ההומוגנית כפרוור לערי הראשה החרדיות במרכז –
האם רק במרכז הארץ?

בהקשר הכללי, הפרוור מציע רווחת דיור תמורת הגדלת המרחק מהעיר הגדולה במידה המאפשרת יוממות,⁹⁰ גם אם במחירי זמן-מרחק הולכים וגדלים. עיקרו בהעדפות האוכלוסייה, בשאיפותיה ובערכיה כפי שהם מוצאים ביטוי לאורך זמן ובתגובה לתמורות טכנולוגיות ואילוצים מרחביים.⁹¹ כמו בכל מקרה אוניברסלי אחר, גם עבור הערים החרדיות ההומוגניות הפרווריות זהו ביטוי פיזי לאי-יכולתה של העיר הראשית לענות בתחומיה על כל הדרישות של האוכלוסיות השונות.⁹² כמו מרבית היישובים הפרווריים, גם הערים החרדיות החדשות הן הומוגניות באוכלוסייתן, תהליך המעיד לא רק על רצונם של רבים מתושבי הפרוורים לגור סמוך לדומים להם מבחינה תרבותית וכלכלית, אלא גם על שאיפתם להתרחק מן השונים מהם, על כל השלכותיה החברתיות והפוליטיות של מגמה זו.

כשם שבשאר העולם במשך הזמן מתנתקים הפרוורים המבוססים מהעיר המרכזית והופכים מפרוורי שינה למרכזים הנושאים עצמם מבחינת מערכת השירותים והפעילות הכלכלית,⁹³ כך ניתן להבחין גם בערים החרדיות ההומוגניות בהתפתחותם של מוסדות ושירותים, שיאפשרו יותר ויותר עצמאות לתושביהן בעתיד. עם זאת, כפי שנאמר, ערי הראשה של המרחב החרדי משמשות במידה רבה כ"צינור הזנה" לערי הפרוור. כך מחקרים מראים כי מבחינה מרחבית מחוברות ערים אלו (ביתר עילית, מודיעין עילית, אלעד ורמת בית שמש) בזיקות מרחביות, כלכליות, חברתיות, תעסוקתיות ותרבותיות לירושלים ולבני ברק.⁹⁴ גם אם לצד התבססותן וגדילתן הולכים ומתרבים בערים ההומוגניות שירותים ותשתיות הדרושים עבור הקהילה החרדית – הן אינן משרתות כמעט את עורף היישובים החרדיים שסביבן, זאת בשל הקרבה לערי הראשה החרדיות ולתהליך "חיכוך המרחק"⁹⁵ המאפיין פיזור זה,

90 יוממות (commuting) היא תופעה חברתית המתקיימת כאשר אנשים המתגוררים ביישוב מסוים נוסעים מדי יום ביום למקום עבודתם הנמצא ביישוב אחר, בדרך כלל בעיר הגדולה בהשוואה למקום מגוריהם. להרחבה ראו נוקס ופינץ' גיאוגרפיה חברתית אורבנית, לעיל ה"ש 46, בעמ' 66.

91 Gillad Rosen & Eran Razin, *Enclosed Residential Neighborhoods in Israel: From Landscapes of Heritage and Frontier Enclaves to New Gated Communities*, 40(12) ENVIRONMENT & PLANNING 2895 (2008).

92 William H. Frey, *Minority Suburbanization and Continued "White Flight" in U.S. Metropolitan Areas*, in 4 RESEARCH IN COMMUNITY SOCIOLOGY 15 (Mark Baldassare ed., 1994); Wolfgang Loibl & Tanja Toetzer, *Modeling Growth and Densification Processes in Suburban Regions – Simulation of Landscape Transition with Spatial Agent*, 18(6) ENVTL. MODELLING & SOFTWARE 553 (2003).

93 שם.

94 להרחבה ראו כהנר ושלחב "מגטו לפרוור", לעיל ה"ש 18, בעמ' 259-266.

95 "חיכוך המרחק" הוא מושג המראה את מידת השפעת המרחק על היקף יחסי הגומלין בין שתי נקודות. בדרך כלל ככל שהמרחק גדול יותר יהיו פחות יחסי גומלין או פחות חליפין, או שעלות החליפין תהיה גבוהה. להרחבה ראו נוקס ופינץ' גיאוגרפיה חברתית אורבנית, לעיל ה"ש 46, בעמ' 68.

תהליך שבו שתי ערי הראשה מושכות את עיקר הזיקות והביקושים אליהן בשל גודלן ובשל התשתיות המפותחות שהן מציעות לעורף החרדי.

מלבד הפונקציונליות התשתיתית שמציעות הערים ההומוגניות לתושביהן, הן מחוברות היטב ברשת תחבורה ציבורית ייעודית המהווה נקודה קריטית לחיזוק ההיכרות המרחבית המשלימה וליצירתו של מעין "משק אוטרכי".⁹⁶ השימוש בתחבורה ציבורית ייעודית, המשרתת את האוכלוסייה החרדית בלבד, הפכה את הקווים המחברים בין הריכוזים החרדיים למעין "פרוודורים מבודדים", שהאינטראקציה שהם מייצרים עם החברה הכללית שואפת לאפס ובכך הם מחזקים את יצירתו של מרחב כלכלי-חברתי רציף ויציב עבור האוכלוסייה החרדית. המודל שבו הערים החרדיות, המתנהלות כקהילות מגודרות פרווריות,⁹⁷ מחוברות ברשת ייעודית, מאפשר את האופן שבו אמצעי התנועה והדרכים מגבירים את רציפותו ויציבותו של המרחב של קבוצת המיעוט.⁹⁸

אך האם ניתן למקם מודל הומוגני זה של קהילות מגודרות חרדיות בכל מקום במרחב הישראלי? או שמא הצלחתן נובעת מהקרבה הפיזית לערי הראשה החרדיות ולמרכז הארץ? נדמה כי לחברה החרדית – המאופיינת כמאוד טריטוריאלית – ישנם גם מאפיינים א-טריטוריאליים ברורים כאשר הדבר נוגע ליישובן מחדש של קהילותיה, ושאיף ייתכן וניתן ליישכן כמעט בכל מקום כל עוד יישמרו כמה תנאים בסיסיים של ניידות לקהילות האם, של שירותים, של זהות קהילתית ושל מסה קריטית, הנחוצים להצלחתה ולשגשוגה.⁹⁹ מסקנה זו, מאפשרת חשיבה אחרת בדבר מיקומו הפוטנציאלי של המודל ההומוגני – ברמותה של עיר חרדית נבדלת, על יתרונותיו וחסרונותיו ואל מול המצאי המצומצם

96 כהנר "בין גטו-פוליטיקה לגאו-פוליטיקה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 77-80.

97 לעיון במושג קהילה מגודרת פרוורית: הקהילות המגודרות מציגות מודל של סביבה מגודרת אשר באה לשמור על ההפרדה של מי ומה שבפנים לעומת מי ומה שבחוץ, אך אלו לא בהכרח מרוחקות מן העיר ויכולות להתקיים אף במרכז. לעומתן, ובהקשר הכללי, הפרוור מציע רווחת דיור תמורת הגדלת המרחק מהעיר הגדולה, במידה המאפשרת יוממות במחירי זמן-מרחק הולכים וגדלים. עיקרו בהעדפות האוכלוסייה, בשאיפותיה ובערכיה כפי שהם מוצאים ביטוי לאורך זמן ובתגובה לתמורות טכנולוגיות ולאילוצים מרחביים, אך לא ניתן לאפיינו כקהילה מגודרת. ערי הפרוור (דוגמת ביתר עילית ומודיעין עילית), המהוות קהילות מגודרות לכל דבר ועניין, אינן מנותקות מן ההוויה והמהות הפרוורית, שכן מלכתחילה נבנו במרחק פרוורי מירושלים ומבני ברק ומציגות אינטראקציה עם ערים אלו באופן המאפיין פרוור ולא קהילה מגודרת. מכיוון שבהגיעם אל הפרוור מצאו בו החרדים גם קהילה מגודרת, הרי שניתן להתייחס לערי הפרוור החרדיות כאל "קהילה מגודרת פרוורית". הגדרה זו מעניקה גם את האפשרות להתייחס אליהן באופן שכזה, הן כפרוור והן כקהילה מגודרת, שכן שתי ההגדרות קולעות ומתאימות להן. להרחבה במושג קהילות מגודרות פרווריות, ראו שם.

98 להרחבה במודל הקהילות המגודרות בעלות תחבורה ייעודית בקהילות בעולם ראו Dennis Rodgers, "Disembedding the City": *Crime, Insecurity and Spatial Organization in Managua, Nicaragua*, 16(2) ENVIRONMENT & URBANIZATION 113 (2004); Ariel Handel, *Gated Gating Community: The Settlement complex in the West Bank*, 39(4) TRANSACTIONS OF THE INST. OF BRITISH GEOGRAPHERS 504 (2014).

99 להרחבה ראו כהנר "בין גטו-פוליטיקה לגאו-פוליטיקה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 82-84.

גם כך של קרקעות פנויות במרחב הישראלי. משמעות הדבר היא שמודל זה, אם ייחנה מהתשתיות הנדרשות ומתחבורה תדירה לריכוזי האם, יכול להיות ממוקם גם בפריפריות המרוחקות של מדינת ישראל. כאן גם טמון פוטנציאל להפיכת מודל העיר ההומוגנית המגודרת והפרוורית לעיר אשר כן מהווה מרכז ליישובים החרדיים בפריפריה הקרובה לה. כך לדוגמה, אם חריש הייתה הופכת להיות עיר חרדית, כפי שתוכננה, היא יכלה לתת מענה עירוני-קהילתי-תרבותי לקהילות החרדיות הצפוניות בעפולה, בכפר גדעון, בנצרת עילית, בזכרון יעקב, בחדרה ועוד. מודל זה טרם נבנה במרחב החרדי, שכן עד כה הערים ההומוגניות היו ברובן סמוכות לבני ברק ולירושלים, אך גלום בו פוטנציאל חיזוק משמעותי בהקשרים הכלכליים והחברתיים של ערים אלו, שכן עיר הנותנת שירותים לעורף שלה היא עיר חזקה יותר מבחינה כלכלית. ועדיין, אל מול רעיון העיר ההומוגנית החרדית במיקום פריפריאלי, יש לזכור את השאיפה הבסיסית של האוכלוסייה החרדית לגור במרכז הארץ קרוב לערי הראשה החרדיות (ירושלים ובני ברק) – שאיפה הנכונה גם למרבית אוכלוסיית מדינת ישראל (קרבה לתל אביב ולירושלים) אך לא תמיד ניתנת למימוש בהקשרים של מרחב פנוי ועלות הקרקע – וגם לזכור את המאבק התמידי הקיים על המרחב בין כלל האוכלוסיות המרכיבות את החברה הישראלית, מאבק על מרחבי המרכז והפריפריה שלה.

(ב) מודל שכונה הומוגנית בעיר כללית גדולה במרכז הארץ או בפריפריה שלה

מודל זה כאמור מציג את האפשרות לכינונה של שכונה חרדית גדולה בתוך מרחב עירוני כללי משמעותי. תפיסת מיקום זו אומרת שככל שהעיר הכללית תהיה גדולה יותר מספרית (דמוגרפית) וחזקה יותר מבחינה כלכלית – כך היא תיטיב לשאת על כתפיה את עולה של חברה חרדית ענייה בעלת זהות דתית-תרבותית-חברתית שונה ובעלת שיעור גידול גבוה. מיקומה של עיר כזו יכול להיות על פני כל מרחב המדינה – הן באזור המרכז והן בפריפריה – כל עוד זו תהיה עיר גדולה מספרית בעלת יכולת כלכלית-חברתית משמעותית. כך לדוגמה במרחב הישראלי הדרומי, ערים בדמותן של באר שבע או אשדוד או אשקלון, במרחב הצפוני בדמותן של חיפה או אפילו עפולה (אם זו תלך ותגדל לכדי מטרופולין כפי שצופים לה) וכמובן בערי המרכז המבוססות כמו רחובות, ראשון לציון, פתח תקווה ואחרות.¹⁰⁰

התפיסה היא כאמור שמודל זה עשוי לסייע לחיבור שבין האוכלוסיות השונות בישראל. הניסיון מלמד, כי יישובים ותיקים כלליים גדולים שבהם מתגוררת אוכלוסייה הטרונגנית, אינם מייצרים חיכוך מיותר אחרי שנמצא איזון בין צורכי האוכלוסיות השונות (דוגמה לכך היא הקהילות החרדיות בשכונת הדר חיפה, בשכונת קריית צאנז בנתניה, בשכונת החרדיות בפתח תקווה). מודל זה אף שומר על אופייה הטרונגני של עיר. פתרון זה מציע שמירה על מגורים קהילתיים מחד גיסא, ואפשרויות השתלבות בכלכלה ובתעסוקה מאידך גיסא. כפי שכבר צוין, הקמת שכונות חרדיות חדשות נתקלת בדרך כלל בהתנגדות של ראשי הרשויות המקומיות וכן של הציבור בעיר, על רקע החשש משינוי צביון העיר ומהתחרותה. יישומו של פתרון זה דורש אפוא עבודה פוליטית ותכנונית מול השלטון המקומי, לשיווקם של מתחמים שיאפשרו את כינונה של קהילה חרדית בעיר. משמעות הדבר היא הגדרת המיקום המתאים בתוך המרחב העירוני הקיים וכן הגדרת מכסות ומספרים ייעודיים לגודלה של

100 משרד הבינוי והשיכון תוכנית אסטרטגית לדיור, לעיל ה"ש 14, בעמ' 96-99.

האוכלוסייה החרדית העתידית בעיר. בהקשר הקהילתי האתני – מודל זה מותאם לכל תתי-קהילות החרדיות, הסיבה לכך היא הגודל הפוטנציאלי של השכונה החרדית העתידית אשר יכול להכיל מספר גדול של מוסדות ומבני ציבור למגוון תתי-קהילות המרכיבות את הציבור החרדי.¹⁰¹

(ג) מודל שכונה חרדית הומוגנית בעיר פריפריאלית קטנה – זהות אתנית במרחב של "איזרות"

מרחב הפריפריה יכול לשמש גם כבית לקהילות המחזיקות בשוליות אתנית וכשניות קבועה בחברה החרדית, בדגש על הקהילות המזרחיות-חרדיות וקהילות בעלי התשובה. כאמור, קיים מחקר רחב על אודות החוזרים בתשובה ועל מאפייני השניות הקבועה שלהם בחברה החרדית.¹⁰² בהקשר של הרגלי הדיור והמאפיינים המרחביים אפשר לחלק את החוזרים בתשובה לשלוש קבוצות: "הנטועים", אותם אלו הנשארים לגור בסביבת המגורים הקודמת, מרביתם מן הזרם הספרדי, שם השינוי באורח החיים הדתי לא גורר בעקבותיו שינוי באורח החיים הקהילתי; "הנטמעים", אותם אלו העוקרים את משפחותיהם מסביבתם הקודמת ועוברים להתגורר בסביבה חרדית במטרה להיעשות חלק ממנה; ו"קבוצות החוזרים", המתגוררים בקהילות סגורות לחוזרים בתשובה, החולקות בדרך כלל אורח חיים משותפים, לעיתים סביב הנהגתו של רב כריזמטי. קהילות אלו ממוקמות במרחבים פתוחים יותר בערים כלליות המזכירות במאפייניהן את סביבת המגורים המקורית שממנה הגיעו החוזרים בתשובה (קהילות ילדותם) – כך הקימו החוזרים בתשובה קהילות במעלות, בחיפה ובמקומות נוספים.¹⁰³

בספרו **המצנפת והדגל** משוחח ליאון רבות על הצורך של הקבוצות החרדיות-מזרחיות המגיעות ממאפייני חרדיות רכה יותר ושמרנית פחות בדינמיקה של חיכוך חברתי תמידי, אשר מצד אחד מבטאת מגע עם רשות הרבים הישראלית ומצד שני התנגדות לה. לטענתו, הגורמים המעורבים בדינמיקה זו שומרים על ההבדלים ביניהם אבל גם מקיימים דיאלוג במטרה ליצור איזון. רבות מקהילות השוליים החרדיות (דוגמת החרדיות המזרחית או קהילות בעלי התשובה) זקוקות למרחב חיכוך זה – של שימור הבידול מחד גיסא ופתיחות ודיאלוג מאידך גיסא – הן בהיבט החברתי, הן בהיבט הכלכלי, הן בהיבט הפוליטי והן בהיבט המרחבי.¹⁰⁴

מושג נוסף משמעותי העולה בספרו של ליאון הוא מושג "הזרות". ליאון מביא את דבריו של פרופ' שמואל הילמן הטוען כי מנקודת המבט של אדם חרדי, הוא חלק מהמרחב אך מרגיש זרות תמידית גם במרחב שנדמה כביתו שלו. ליאון גם מצביע על כך שככלל, "זהויות ממוקפות" מורות על מציאות של שייכות חברתית כפולה הנתונה במתח מתמיד

101 שם.

102 להרחבה בנושא החוזרים בתשובה בחברה החרדית ראו ליאון חרדיות רכה, לעיל ה"ש 10, בעמ' 55-82; דורון המהלכים בין העולמות, לעיל ה"ש 42; ליאון המצנפת והדגל, לעיל ה"ש 10, בעמ' 20-25.

103 משרד הבינוי והשיכון תוכנית אסטרטגית לדיור, לעיל ה"ש 14, בעמ' 53.

104 להרחבה ראו ליאון המצנפת והדגל, לעיל ה"ש 10, בעמ' 11-31, 109-130.

בכל הנוגע לשאלת השייכות – לאיזה צד בחלקי זהותו שייך בעל הזהות הממוקפת אך גם לפיחות הערך הנלווה לא פעם לשייכות חברתית כפולה זו מצד החברה הסובבת הלא-ממוקפת. במקרה של דיון זה המנעד נע בין הזהות המזרחית לזהות החרדית.¹⁰⁵ ניקח את זהות הזר ואת הזהות הממוקפת למקום קצת אחר ונבקש לשאול בתוך זהות זו – החרדית והאתנית-מזרחית – עד כמה זהות ממוקפת זו תחוש זרות גם במרחביה שלה? איזה מרחב ייתן לזהות זו בכל זאת תחושת ביתיות? האם בזהות זו תמיד מרחב אחד יהיה "יותר ביתה" מהמרחב האחר משני צידי המקף? והאם היא צריכה לבחור בו על מנת לחוש חיכוך או פחות זרות? אציע כאן את "החזרה הביתה" של קהילות החוזרים בתשובה, ואת המרחבים של יישובי הפריפריה עבור הזהויות החרדיות-מזרחיות.

בספרו **המצנפת והדגל** מציין ליאון שרבים מקרב החרדים המזרחים אשר מנסים בכל כוחם להשתלב במסלולים האשכנזיים בחברת הלומדים החרדית, נושאים עימם את "הבעיה העדתית החרדית" ונאלצים להתמודד איתה במרחב ההומוגני. אך יש מי שפותרים את בעיית הזהות באמצעות הקמתן של קהילות חרדיות-מזרחיות מובחנות. כך לדוגמה מציין ליאון את קהילות תלמידי הרב בן ציון אבא שאול. מצד אחד הם רואים בחרדים האשכנזים סמכות משמעותית ומצד שני לא מבקשים להתערב בהם. כאן, במרחבים אלו, הציבור המזרחי הלא-חרדי רואה בבני התורה "חרדים" לכל דבר ובני התורה החרדים-המזרחים רואים בציבור המזרחי משענת חומרית ופוליטית, אלטרנטיבה לתלות בחרדיות האשכנזית. התוצאה היא קהילה חרדית רחבת שוליים, שמצד אחד מספקת זהות דתית ואתנית למזרחים שאינם חרדים, ומצד שני מייצרת לזהות החרדית-מזרחית בית או לכל הפחות פוטנציאל לבית. כך, בשניות קבועה ובהתחככות מתמדת בין החברה החרדית לחברה הכללית, בין השקפת עולם חרדית לאידאולוגיה לאומית, נוצרים מרחבי קהילות החרדיות-המזרחיות, זהויות ממוקפות, המתמקמות בבית במרחב של "אי-זרות". המיקום בעומק קהילות המקור המזרחיות – בין אשכנזיות חרדית למזרחיות מסורתית, בין סקטוריאליזם לממלכתיות – מיוצר מתוך עוצמה, גאווה ובניית מורשת חדשה או חזרה של מה שהיה קיים.¹⁰⁶ יישובי הפריפריה החרדית בצפון ובדרום הם בעלי אוכלוסייה גדולה מהזרמים החרדיים-מזרחיים ומקרב קהילות בעלי התשובה (לאחר מכן מתוך הקבוצות החסידייות, ופחות מקרב הקבוצות הליטאיות). במחקר על התפתחות קהילות החרדיות בפריפריה נמצא שהמרחב העירוני החרדי בפריפריה שמרני פחות מהמרחב החרדי במרכז הארץ, המכיל את קהילות הליבה החרדיות; זאת בכל הנוגע להיבטים הקשורים באורחות חיים, במאפיינים סוציו-דמוגרפיים ותעסוקתיים וכן באופן השימוש במרחב הכללי, תחושת הבית והקשר לקהילות המקור המסורתיות במרחב הפריפריה.¹⁰⁷ הפרמטר האחרון מאפיין בעיקר את אוכלוסיית בעלי התשובה והאוכלוסייה הספרדית-חרדית.

כהדגמה, נשאל היכן נתפס מרחב "הבית" של קהילות בעלי התשובה. נדמה כי חלקים מקבוצה זו מאסו במיקום השוליות האתנית-חברתית שנכפה עליהם בניסיון להיטמע במרחב

105 ש.ם.

106 ש.ם.

107 לי כהנר וארז צפדיה סקר ייעודי בנושא הגירה חרדית לעיירות הפיתוח (מפעל הפיס – השלטון המקומי, 2017).

הליכה החרדית, והם חוזרים "לביתם" או למקום שבו יוכלו לנהל את אורחות חייהם שלא מתוך זרות או שונות או שניות בתוך מרחב הפריפריה. מיקום זה מאפשר להם דיור זול, מאבק מינורי יותר על מקום ואופי המרחב וקהילה סובבת המהווה את הבית המקורי ויודעת להכיל את השינוי הדתי-תרבותי שעברו כחוזרים בתשובה.

אם כך, נדמה שלא נכון יהיה "למכור" את השכונות החרדיות ההומוגניות בעיירות הפיתוח לקבוצות מההגמוניה האשכנזית החרדית – קבוצות ליטאיות, קבוצות חסידיות גדולות ומתבדלות בעלות אליטיזם אתני כפול הן על האוכלוסייה המקומית המסורתית-מזרחית והן על האוכלוסייה החרדית המזרחית. נכון יהיה דווקא "לשפץ" את השכונות הללו כבית לאוכלוסיות הספרדיות החרדיות שזהו לרוב ביתן המקורי. לעומת זאת, יש מי שיטען כי פעולה מרחבית זו – של הפיכתן לשכונות בית לאוכלוסיות הספרדיות החרדיות – שומרת על "שוליות משולשת" של הקהילות החרדיות-מזרחיות, שוליות הנובעת מהזרות האתנית, החרדית והפריפריאלית. על פי תפיסה זו לא יהיה זה נכון לבנות מרחב שלא יכול לייצר ניעות חברתית עתידית. שכן ניעות חברתית חייבת להיות מבוססת על קרבה למרכז ולמערכת התשתיות שבו, למרכזי ההשכלה הכללית, לשוק עבודה משמעותי וכן למרכזיה של ההגמוניה החרדית ומוסדותיה.

מתוך כל אלו עולה השאלה מה חשוב יותר: מתן מענה לתחושת הזרות, השוליות וחוסר היכולת לייצר בית אמיתי לקהילות החרדיות-מזרחיות במרחבי ההגמוניה האשכנזית החרדית, או האפשרות העתידית לייצר ניעות חברתית בתוך מרחב חזק יותר במרכז של המדינה, בקרבת הגלעין הכלכלי-חברתי-תרבותי של החברה הכללית ובקרבת גלעינה התרבותי של החברה החרדית ומרחבי ההגמוניה שלה?

או שאולי מודל ביניים אשר יאזן בין שני הערכים הללו – "בית" ו"ניעות חברתית" – הוא הפתרון הנכון עבור אותן הקהילות. מודל שיתבסס על תשתית תחבורתית טובה המחברת בין הקהילות בפריפריה למרכזים החרדיים במרכז ולתשתיות ההשכלה והתעסוקה הכלליות בגלעין הכללי של המדינה. כך ניתן יהיה להתגורר "בבית" ולהיות חלק ממרכז העשייה הקהילתי-חברתי-כלכלי הן של המרחב החרדי והן של המרחב הכללי.

2. מודל מגורים לקבוצות החרדיות המודרניות

כאמור, המושג "מרחב ביניים" – במונח של ביטוי הגאוגרפי – מלמד על רצון לחיות על "קו תפר" בין לבין, בקצה המרחב הגאוגרפי-חברתי, ובכך "ליהנות משני העולמות". החיים יחד במרחבי המגורים בערים כלליות מאפשרים את קיומה הפיזי של הקהילה החרדית המודרנית ומאפשרים את קיום הקשר בין החברה החרדית לבין החברה הכללית, קשר שמתאפשר בעוצמה פחותה בהרבה בערים החרדיות ההומוגניות ובקצה מרחבן. חלק זה יעסוק בשאלה האם החרדים המודרניים ייצרו קהילות על ידי מעבר למגורים בעיר עתידית או בשכונה עתידית שתוכננה באופן ספציפי עבור מאפייניהם וזהותם? והיכן יהיה נכון למקם עיר או שכונת תפר זו במרחב הישראלי בין מרכז לפריפריה.

(א) מודל פוטנציאלי – תכנון עיר ייעודית לקבוצות החרדיות המודרניות

לפני כיותר מעשור התקיימו דיונים כפורום "עצור כאן חושבים"¹⁰⁸ על אודות הצורך בהקמת עיר חרדית אוטופית שבה יתקיים הרעיון של שילוב תורה עם דרך ארץ, עיר עבור חרדים עובדים בעלי השכלה אקדמית המבקשים איכות חיים ומרחב מחיה. הכינוי של אותה עיר דמיונית היה "קדושת", ומשתתפים שונים תיארו שם כיד הדמיון הטובה עליהם את "קדושת" שלהם.¹⁰⁹

במהלך השנים עלו מדי פעם בפעם רעיונות להקמת קבוצה להתיישבות של "חרדים ישראלים" בסביבה גאוגרפית כזו או אחרת, אולם אף התארגנות לא קרמה עור וגידים. ההתארגנות הקיימת בכיוון זה היא של קהילות בעלי התשובה בארגון "נטיעות" ובתנועת "אדרבה" שהקימו למעלה מעשר קהילות חדשות במקומות שונים: במעלות, בחיפה, בשוכה ובמקומות נוספים. בשנת 2013 הייתה התארגנות של כמה חברים להקמת קהילה חרדית מודרנית ב"גבעת זאב החדשה", דובר באזור שיועד גם לציבור עולים מארצות הברית, אולם גם התארגנות זו לא יצאה אל הפועל.¹¹⁰

יוזמות אלו מסמנות את הצורך של צעירים חרדים בסביבה שבה יוכלו לשלב חיי תורה ויראת שמיים עם השתלבות בעולם העבודה, בלימודים אקדמיים, בצה"ל ובתחומי עיסוק שונים, תוך שימוש מושכל בהתפתחויות הטכנולוגיות, ללא שייאלצו להתמודד ללא הרף עם התנגדויות וחרפות מבית, עם דחייה והתבזות במוסדות החינוך ועם היעדר מסגרות חינוכיות מתאימות ואיכותיות. הניסיונות ליצור את המענה המתאים בתוך הריכוזים החרדיים המרכזיים (בערי הראשה של המרחב החרדי ובערים ההומוגניות), נתקלים בהתנגדות ובהתנכלות מצד הנציגים החרדים בכנסת וברשויות המקומיות. הרעיון לפתור את הבעיות באמצעות נציגות פוליטית ברשויות המקומיות נכשל, וספק רב כמה תועלת הייתה בו אילו היה מצליח. כך הניסיון לפעול בתוך מרחב הומוגני המשמש "טריטוריה מכוננת" עבור קהילות הליבה, לא צלח ומשם נבעה המוטיבציה להקמת עיר או שכונה ייעודית בעיר פסיפס עבור הקהילות החרדיות המודרניות.¹¹¹

היכן צריכה להיות ממוקמת עיר ייעודית עבור קהילה החרדית המודרנית והאם מדובר במודל רלוונטי שבעיקרו סותר את תפיסת "קווי התפר" והרצון לקשר תמידי עם רשות הרבים הישראלית? ואולי מדובר במרחב שייבנה כ"עיר פסיפס" עם שכונה ייעודית מתוכננת לקהילות המודרניות? נראה שמיקום פריפריאלי בצפון הרחוק או בדרום לא ימשוך קהילה המחפשת להיות חלק משמעותי ממרחב רשות הרבים הישראלית. לעומת זאת, ייתכן שדווקא המרחק מהריכוזים החרדיים הגדולים יאפשר התארגנות של "חרדים ישראלים"

108 "עצור כאן חושבים" הוא פורום אינטרנטי סגור שנוסד בשנת 2002 ומתמקד בדיונים בנושא יהדות בגישה שכלתנית שמאפיינת את החברה החרדית העכשווית ומעידה לשאלות תוך מחשבה הלכתית.

109 פרוטוקול מתוך שני פורומים אינטרנטיים סגורים שעסקו בדיון על אודות האפשרות להקמת "קדושת", עיר לאוכלוסיות החרדיות המודרניות. הדיון נבנה בהנחייתו של דיון הרב בצלאל כהן.

110 ריאיון עם הרב בצלאל כהן, ראש ישיבת חכמי לב (2016).

111 שם.

שיוכחו הלכה למעשה כיצד ניתן להקים עיר מודרנית ותורנית במאה ה-21, עיר שתהיה שילוב של חינוך משמעותי הן בהיבט התורני והן בכל תחומי הדעת, תוך התאמה לעידן הטכנולוגי, עיר שיהיו בה תלמידי חכמים ובעלי מקצועות חופשיים קובעי עיתים לתורה ולכולם יהיה מקום.¹¹²

רעיון זה מבקש להציג חשיבה חדשה ואחרת הנוגעת לאוכלוסיית היעד ולקונספט התכנון של עיר חרדית חדשה בפריפריה, בשונה מהמקובל עד עתה. חשיבה שתביא בחשבון את השינויים העוברים על האוכלוסייה החרדית בישראל, הגידול בקבוצות החרדיות המודרניות, מערך היחסים שלה עם הקהילה החרדית הקלאסית, מאפייניהן של אותן הקבוצות וכפועל יוצא מזה הבנת הצורך במרחב בעל מאפיינים שונים מאלו שהציעו הערים החרדיות החדשות שקמו עד היום.

(ב) מיקום "מרחבי ביניים" לקבוצות החרדיות המודרניות – במרכז הארץ?

כאמור, הזהות החרדית המודרנית – על סוגיה השונים – היא "צרכן כפול", הן של החברה הכללית והן של החברה החרדית הקלאסית.¹¹³ אם כך, המיקום עבור "קווי התפר" הוא בעיר מרכזית בליבת המדינה, ליד מרכזי התעסוקה המרכזיים. החלפה של הזהות הדתית-למדינית בזהות דתית-עובדת מייצרת צורך להצטיין בזירה הלאומית הכללית. צורך זה מחייב מגורים בליבת המרחב, שם ניתן לזכות בשוויון הזדמנויות וכיכולת "להיאבק" על המרחב ועל כלים אפקטיביים יותר לכניסה משמעותית למרחבי רשות הרבים הישראלית, להשתייכות לקהילת ההשכלה הגבוהה, לפעולה משמעותית במסגרת ארגוני המגזר השלישי והפעילות של המנהיגות האזרחית החרדית החדשה,¹¹⁴ ולעבודה במרחבי תעסוקה משמעותיים בשוק העסקי והציבורי. מוטיבציות חדשות אלו זקוקות לליבתו של המרחב, ומרחבי הפריפריה לא יתאימו עבורה.

"קווי התפר" כפי שנדונו, נוצרים מתוך הזדמנויות ומתוך ההבנה של הקבוצות החרדיות המודרניות את הצורך במרחב המייצר קשר משמעותי עם רשות הרבים הישראלית. על פניו מעמד הביניים החרדי נזקק למיקום במרכז הארץ, אך הדיון על אודות "קדושת" הוביל

112 ש.ם.

113 זיכרון וכהנר חרדיות מודרנית, לעיל ה"ש 9, בעמ' 129-130.

114 בשנים האחרונות נוצרת שכבה חדשה של מנהיגות אזרחית בחברה החרדית, אשר פעילותה חורגת מתחומי הרווחה שאפיינו עד כה את הפעילות ההומניטרית החרדית הפנים-קהילתית ואת עמותות הסיוע ה"חיצוניות". בתוך מרחבי הביצוע והיוזמות של המנהיגות האזרחית החרדית מצויים "המרחבים החינוכיים" (הקמת מוסדות חינוך עם לימודי ליבה, הקמת כוללים לגברים עובדים), "מרחבים טיפוליים" (הקמת עמותות לטיפול בנשים חד-הוריות ובתקיפות מיניות), קידום "מרחבי השילוב" (עמותות יוצאי צבא חרדים, יוצאי השכלה גבוהה, יוצאים בשאלה), "מרחבים מוניציפליים" (פעולות אזרחיות בערים וכיישובים החרדיים מתוך השלטון המקומי), בניית "מרחבים וירטואליים" לשיח פנימי (הרשת האזרחית-חרדית גועשת ומשוחחת שיח פנימי משמעותי) ו"מרחבים רעיוניים והשקפתיים" (חיפוש אחר דמויות רוחניות מנהיגות, הוצאת כתב עת השקפתי-חברתי המתמודד עם שינויי הזמן והמקום). דיון בזהות וכפעילות של המנהיגות האזרחית החרדית החדשה ניתן לראות אצל איכנבוים וכהנר "מנהיגות אזרחית", לעיל ה"ש

לחשיבה שהמאבק על מוסדות וקרקע, גם אל מול החברה החרדית הקלאסית וגם אל מול החברה הכללית, יכול להוביל את אלו המחפשים קשר לשני העולמות אך רוצים למסד את קהילותיהם במרחב ללכת לפריפריה המרוחקת, שם הקרקע זמינה יותר ורחוקה מההגמוניה החרדית, ולכן שם ניתן יהיה לבנות את הקהילה ומוסדותיה ברוח החרדיות המודרנית. בנייתו מיקום הקהילה במרחב האזורי – בין יישובים "חלשים" מבחינה סוציו-אקונומית לבין יישובים "חזקים" באותו האזור – נמצא שעבור חלק מהמודלים מיקום ב"יישוב כללי חזק" בהקשר הכלכלי הוא הפתרון המרחבי הנכון: אם עבור מודל הקהילות ההומוגניות במבנה שכונתי בעיר מרכזית המכילה את הזהות החרדית בהקשר הכלכלי והדמוגרפי, ואם עבור מודל "קווי התפר" הזקוק לקשר עם מרחב רשות הרבים באחת מערי הגלעין הישראליות המהוות חלק מרכזי בגלעין הכלכלי-חברתי-תרבותי של המדינה. נמצא שיישובים חלשים סוציו-אקונומית אולי מחלישים את הניעות החברתית ומשמרים את השוליות של הקבוצות החלשות בחברה החרדית, אך מאפשרים בניית קהילות ותחושת בית ואיזרות במרחב. בנייתו מרחב מדינת ישראל כולה, נמצא שאת הערים ההומוגניות החרדיות ניתן למקם "בכל מקום" – מרכז או פריפריה – אם הן מונגשות לקהילות האם החרדיות ומצליחות לייצר את מסד התשתיות הנדרש לאדם החרדי, זאת על אף שאיפה של האדם החרדי לחיות במרכז הארץ קרוב לערי הראשה החרדיות.

שאלה נוספת, שלא נותחה במאמר זה, אך היא פועל יוצא של מצאי הדירות הזולות במרחבה של עיר ושל היכולת הכלכלית של הזהויות החרדיות המשתנות בתוך המודלים החרדיים, היא מיקום הקהילות החרדיות במרחב שבין פריפריה למרכז המתקיים בתוך מרחבה של עיר – בין השכונות החלשות בשוליה לשכונות החזקות בגלעינה. המתבדלים במודלים ההומוגניים יעדיפו את מרחב השוליים בעיר כפועל יוצא של דירות זולות והקטנת החיכוך עם האוכלוסיות החזקות במרחב העירוני. המודרניים יזדקקו למגורים בפרווריה האיכותיים (רמה סוציו-אקונומית גבוהה) של עיר או בגלעינה על מנת להיות חלק ממרכז העשייה הכלכלית והחברתית ועל מנת לייצר את תהליכי הניעות החברתית והתרבותית מהמיקום האליטיסטי בחברת הלומדים למיקום אליטיסטי בכלכלה ובחברה העירונית.

סיכום

מאמר זה בא לבחון את המבנים והמודלים המאפיינים את המרחב החרדי בעידן של שינויים. הדיון במאמר זה התמקד במודלים המרחביים הבסיסיים של קהילות הליבה החרדיות אל מול "מרחבי התפר" הקיימים והפוטנציאליים של הקהילות החרדיות המודרניות ושל קהילות חרדיות אחרות שאינן משתייכות לליבה החרדית. היכרות עם תהליכי השינוי, הערכת גודל הקבוצות החרדיות ומאפייניהן תאפשר הבנה משמעותית יותר של המוטיבציות למגורים ויצירתם של אותם מודלים מרחביים חדשים.

המאמר מציג שלושה מישורים בתנועת ההתפתחות של המודלים המרחביים של החברה החרדית לנוכח תהליכי השינוי הכלכליים, החברתיים והתרבותיים העוברים עליה. הראשון מדגיש את המעבר מהגאוגרפיה ההיבדלית המלאה לגאוגרפיה סמי-היבדלית רבת-זהויות, כזו המביאה בחשבון לא רק את שיקולי ההיבדלות הדתית-חברתית אלא משלבת במודלים המרכיבים אותה את שיקולי ההיבדלות המעמדית (חברתית-כלכלית) וההיבדלות

האתנית. זו האחרונה תופסת מחד גיסא מקום בולט בהבניה המרחבית של החברה החרדית, ומאידך גיסא היא בעלת פוטנציאל התעממות בעקבות כניסתם של דפוסים חדשים בזהות החרדית בעלי פוטנציאל שיחה ליברלי יותר בכל הנוגע לאפליה האתנית. גאוגרפית זהויות חדשה זו מכניסה הבניות מרחביות חדשות במודל ההיבדלות החרדית, אלו כוללות דפוס מובנה של אי-היבדלות מלאה של אותן קבוצות בחברה החרדית המבקשות להיפתח לחברה הכללית.

המרחב החרדי מתארגן מחדש הן אל מול ה"עולם שבחוץ", והן בתוכו פנימה. בכל הנוגע למרחב הפנימי, נוצר רה-ארגון מעמדי, חברתי ואתני המבטא את שינויי הזמן, הזהות והמקום. התארגנות פנימית זו כבר משפיעה על עידון מסוים במערכות היחסים עם העולם החיצון ועל המבנה המרחבי למולו.

כך, אותן טריטוריות מכוננות אשר שימשו כעריסתם של רעיונות ומשאבים חומריים וסמליים מקבלות מבנים ומודלים מרחביים חדשים – חלקן שומרות על זהותן ההומוגנית-שמרנית ההולכת ומתחזקת ומתנהלות באותם הקודים שהיו קיימים בעבר; חלקן מכילות בקצה מרחבן ועל גבולן זהויות חדשות, וחלקן משנות את פניהן ומתפתחות לכדי "בית" לזהויות החרדיות המתחדשות.

השני מציע מעבר התחלתי ממבנה מובהק של "קהילות חיץ אידאולוגיות" ל"קהילות מתוכננות" (קהילות איכות חיים ורמת חיים), או נכון יותר למיקום ביניים המשלב את הזהות הדתית-השקפתית-היבדלותית עם הזהות המודרנית יותר. יצירתם של מרחבי ביניים עבור הזהויות המודרניות החרדיות משקפת את השינוי באורחות החיים, ברמת חיים, ובמידה מסוימת אף בהשקפות העולם ובצורך להיות חלק מרשות הרבים הישראלית. משמעות הדבר – שכנות הנבנית גם על פי פרמטרים של רמת חיים ואורחות חיים מערביים, תוך הבנה שהמרחב אינו יכול להיות מבודד לגמרי מהמרחב הכללי. ההבחנה בין מרחבי המחיה נבנית פחות על החלוקה האתנית בציבור החרדי ויותר על דמיון סוציו-אקונומי-דתי-קהילתי בין השכנים הפוטנציאליים במרחב המובלעת. כך, מרחב הביניים בין קהילת חיץ מגודרת לקהילה מתוכננת הוא מרחב בעל פוטנציאל לייצר קהילות שזהות דתית-מעמדית-חברתית נמצאת במרכזן אך לא זו האתנית. מבנה מרחבי זה, גם אם נדמה שהוא שולי מבחינה מספרית בנקודת הזמן הנוכחית, נדמה כי יהיה לתת עליו את הדעת במודל מרחבי עתידי שניצניו כבר קיימים במרחבי קווי התפר בשכונות ובערים מסוימות – בהם האלמנטים החברתיים-מעמדיים משמעותיים יותר מאלו האתניים. בהקשר זה עולה השאלה האם החשיפה להשכלה גבוהה, לשוק עבודה משמעותי ומשותף ולמוטיבים וערכים מערביים תאזן ותעדן את התפיסות האתניות המוסללות והמסורתיות העוברות בתהליכי סוציאליזציה ברורים בחברה החרדית (וגם בקרב הקבוצות המודרניות), ובכך תאפשר לפתח מרחב בעל אופי אחר.

השלישי מבקש למקם את "הטריטוריות המכוננות" של הזהויות החרדיות בגלעין ובשוליים במרחב הישראלי, במרכז ובפריפריה, תוך התאמה לצרכים הדתיים, המעמדיים והאתניים המאפיינים כל זהות, בחלוקה לזהות השמרנית המתבדלת, הזהות המודרנית המשתלבת וזהות האתנית המחפשת בית במרחב של אי-זרות.

נמצא שעבור המודלים המכילים את הזהות השמרנית המתבדלת ואת הזהות המודרנית המשתלבת, מיקום ביישוב "חזק", לרוב במרכז המדינה (אך גם בפריפריה), הוא הפתרון המרחבי הנכון. מודל הקהילות ההומוגניות במבנה שכונתי בעיר מרכזית נהנה במיקום

זה ממרחב המכיל את זהותו החרדית בהקשר הכלכלי והדמוגרפי (אם כי על פי רוב לא ללא מאבק). עבור מודל "קווי התפר" ערי הגלעין הישראליות יכולות להוות קרקע לקשר משמעותי בהקשרים כלכליים-חברתיים-תרבותיים עם רשות הרבים הישראלית. עבור קבוצות השוליים בחברה החרדית – בעלי התשובה והקבוצות החרדיות מזרחיות – נמצא שיישוכים חלשים סוציו-אקונומית המצויים בפריפריה אולי מחלישים את הניעות החברתית ומשמרים את השוליות של קבוצות אלו, אך מאפשרים בניית קהילות ייעודיות ויצירת תחושת בית ואי־זרות במרחבן.

בניית מרחב מדינת ישראל כולה, נמצא שאת הערים ההומוגניות החרדיות ניתן על פניו למקם "בכל מקום" – מרכז או פריפריה – אם הן מונגשות לקהילות האם החרדיות ומצליחות לייצר מסה קריטית ותשתיות תרבותיות וחברתיות נדרשות. הרעיון המרכזי מסמן את הבחירה בין "מיקום בקהילה" (טריטוריאלי) לבין "מיקום הקהילה" (א־טריטוריאלי).¹¹⁵ לסיכום, חשוב לאזן ולומר, שהמרחב החרדי מדבר בשפה סגרגטיבית מובהקת שמובילה ערוץ מתבדל אל מול תהליכי השינוי המשמעותיים העוברים על החברה החרדית. ערוץ זה נבנה בדמותן של הערים החרדיות ההומוגניות המהוות "איים" נבדלים בתוך מפת ההתיישבות הישראלית. ערים אלו יוצרות מרחב נבדל, ההולך וגדל מבחינה דמוגרפית וגאוגרפית, וההולך ומסתגר הן מסביבתו והן בחלוקה אתנית פנימית, ומעכב עבור אלו שחיים בקהילותיו לא רק את החשיפה לתהליכי המודרניזציה אלא את השימוש בהם ומינפם. אפילו שהתהליך החזק יותר הוא ההיסגרות, השמרנות ותיקוף תהליכי השוליות האתנית, נדמה שגם למבנה הומוגני זה – של עיר ייעודית לאוכלוסייה החרדית – "פולשים" תהליכי מודרניזציה ההולכים ומתחזקים. הסגרגציה האתנית במרחב החרדי יושבת, אם כך, בין שני צירי עומק מנוגדים: תהליך אחד של היברלות ותהליך שני של מודרניזציה. האחרון טרם השפיע באופן ברור על ההתפתחות המרחבית-חברתית-תרבותית, אך ניצניו מתחילים להיראות במפת התפוצה החרדית ישראלית ובמבנים המרחביים המאפיינים אותה ונותנים מענה לטיפולוגיית הזהויות המתחדשת, זו המבקשת לעצמה מיקומים שונים במרחב החרדי.

כאן העלה המאמר שאלה נוספת, והיא האם החברה הישראלית תדע להכיר בשינוי שחל באוכלוסייה חרדית זו, להכיל אותו ולקבל את האוכלוסייה הזו כ"שכנה טובה" במרחב משותף? והאם זו החרדית תדע להחזיר בשכנות טובה? נדמה כי בנקודת הזמן הזו, החיים זה לצד זה, במרחבים משותפים ללא חיכוך, הם חזון קיים אך רחוק. היכרות, מודעות וחשיפה לתהליכי השינוי מצד החברה הכללית תאפשרנה פיתוח של מרחב משותף. מנגד, החברה החרדית המודרנית הלא־בדלנית תצטרך לנהל את המאבק הפנימי שלה לבניית מוסדותיה ולמיסודה אל מול החרדיות הקלאסית פנימה, ואף תצטרך להגמיש את עמדותיה כלפי השונה ממנה בתוך המרחב המשותף. נדמה שהדרך לבניית שכנות מכילה ומאפשרת במרחב שכזה עוד רחוקה, אך לנוכח מה שתואר במאמר זה – קיימת תקווה שהיא מצויה ממש מעבר לפינה.

מחקרי המשך לעבודה זו ייתכן ונכון שיחזרו למושגי הבסיס בחקר החברה החרדית (דוגמת חברת הלומדים הליטאית, תרבות חברת הקדושה במודל החסידי ומאפייניהן הרכים של הקהילות המזרחיות-חרדיות) ויבחנו כיצד אלו מתכתבים עם הבניית המודלים המרחביים

115 כהנר "בין גטו־פוליטיקה לגאו־פוליטיקה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 83.

במרחב החרדי ומשפיעים עליהם. מעניין יהיה גם לכוון זרקור על התנועה המרחבית של החוזרים בתשובה ושל קהילות אחרות המצויות בתנועה, כמו חב"ד וקהילות מסוימות בתוך הזרמים המרכיבים את ברסלב. מעניין יהיה גם להמשיך ולעקוב אחר המרחבים של הקהילות המודרניות במעבר למגורים במגדלים, ואחר התפתחותן של קהילות רווקים חרדים על קווי התפר. כל אלו משפיעים אף הם על התפתחות המרחב החרדי בתוך מרחבי הליבה החרדית, בקווי התפר של מרחבה, ובמרחב החיצוני לה.

